

COPII ȘI ADOLESCENȚI ÎN BANATUL MEDIEVAL

*Dragoș Lucian Țigău**

Cuvinte cheie: istorie socială, copilărie, Banat, Ev Mediu

Keywords: social history, childhood, Banat, Middle Age

În cadrul oricărei societăți, copiii și adolescenții ocupă un loc aparte nu numai prin ponderea lor numerică semnificativă, ci și prin problemele specifice pe care le creează la nivel material, instituțional, cultural și mental. Cercetarea atentă a celor aflați în primele etape ale vieții este indispensabilă pentru realizarea unei imagini cât mai corecte și cuprinzătoare a societății în care ei trăiesc și se afirmă. Copilăria este o noțiune abstractă cu referire la o etapă distinctă a existenței, corelativă unui grup de persoane desemnate prin termenul generic de “copii”. În mod evident, conceptul de copilărie se regăsește la toate civilizațiile omenirii, diferențele semnificative dintre copii și adulți fiind unanim acceptate. Ceea ce diferă de la o cultură la alta sunt concepțiile asupra copilăriei. Ele sunt foarte complexe, în continuă schimbare și cu interpretări variate din perspectiva unor aspecte fundamentale precum durata copilăriei, calitățile care îi diferențiază pe adulți de copii și importanța atribuită acestor deosebiri. Copilăria a fost și este considerată o etapă naturală de dezvoltare, însă stabilirea vârstei la care un copil devine tânăr și un tânăr devine adult a variat în funcție de criterii numeroase: mediul social, regiune, etnie, religie, nevoi economice etc. Privită în mod tradițional, mai ales în legătură cu practicile de creștere a celor mici, “copilăria” este o construcție culturală și socială pentru adulți. Doar aceștia, prin anii și experiențele acumulate, pot avea o perspectivă largă și limpede asupra perioadelor anterioare ale existenței lor. Deasupra concepțiilor adulților despre vârstele mici, se afirmă, prin complexitatea lor, teoriile copilăriei. Acestea sunt preocupate de ceea ce este un copil, de natura, scopul sau funcția copilăriei, de modul în care noțiunile de copil sau copilărie sunt utilizate în societate. Tot ele au în vedere evoluția în timp a semnificației psihologice sau emoționale a copilăriei, văzută din starea de adult.

Atenția acordată copiilor se confirmă încă din zorii epocii moderne, prin

* Școala Superioară Comercială Nicolae Kretzulescu, București, b-dul Hristo Botev, nr. 17, e-mail: dragoslucian68@yahoo.com

activitatea și opera unor pedagogi de renume: Jan Amos Comenius (1592–1670) și John Locke (1632–1704), urmași de Jean Jacques Rousseau (1712–1778), Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827), Friedrich Fröbel (1782–1852) etc. Cu toate acestea, cercetările s-au orientat doar către domenii complementare copilăriei: pedagogie, psihologie școlară, sistemele de învățământ, legislația muncii copiilor sau serviciile de asistență socială pentru minori. Recunoașterea copilăriei ca un construct social s-a petrecut relativ recent, iar cel care a inaugurat cercetarea directă a acestui subiect a fost istoricul francez Philippe Ariès, în anul 1960. Cartea sa intitulată *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* a devenit o lucrare de referință pentru specialiștii acestui domeniu. Meritul lui Ariès constă în a fi realizat o abordare interdisciplinară a subiectului copilăriei, combinând metodele specifice istoriei cu cele ale disciplinelor conexe: demografia istorică, psihologia, antropologia istorică, sociologia etc. El a demonstrat convingător că și copilăria își are propria istorie, că ideile despre copilărie și despre experiența de a fi copil s-au schimbat neconținut. Istoria copilăriei s-a profilat definitiv, ca un domeniu distinct de studiu, în cadrul Congresului Internațional de Științe Istorice, desfășurat la Stuttgart, în august 1985. Această ediție a fost dedicată istoriei familiei, iar dintre numeroasele subiecte aduse în dezbateri, de o atenție deosebită s-au bucurat cele legate de universul copilăriei: locul copilului în familie, evoluția conceptului de copilărie, principalele tendințe și direcții în procesul educațional etc.¹ Ulterior, în anul 2001, a fost înființată *Society for the History of Children and Youth*, cu scopul de a încuraja și susține cercetarea istoriei copilăriei din toate timpurile și de oriunde în lume. Producția istoriografică a ultimelor decenii este bogată, demonstrând că subiectul copilăriei este foarte vast și poate fi deslușit doar prin metode interdisciplinare.² Cercetarea de la hotarul anului 2000 avea conturate cinci direcții principale: condițiile care au influențat dezvoltarea copilăriei; funcțiile sociale, culturale și psihologice ale copilăriei; atitudinea adulților față de copii și copilărie; ce a însemnat să fi copil în trecut; relațiile reciproce dintre adulți și copii de-a lungul istoriei, dar nu din punct de vedere al puterii exercitate de unii asupra celorlalți.³ Lucrările istorici-

¹ Comité international des sciences historiques. XVIe congrès international des sciences historiques, Stuttgart du 25 août au 1er septembre 1985, vol. III: *Actes. Grands thèmes, méthodologie, sections chronologiques, tables rondes, organismes affiliés et commissions internes* (Stuttgart, 1986).

² Luminița Dumănescu, "Copilăria prin obiectivul istoriei: priviri în istoriografiile occidentale și în istoriografia românească," *Anuarul Școlii Doctorale "Istorie. Civilizație. Cultură" din Universitatea "Babeș-Bolyai"* 2 (2006): 241–252; L. Dumănescu, "Introducere în istoria copilăriei. Trecutul unei discipline, de la Ariès la SHCY," în Emanuel Mihalache, Adrian Cioflâncă, eds., *In Medias Res. Studii de istorie culturală* (Iași, 2007), 24–41.

³ Cele 5 direcții sunt prezentate de N. Ray Hiner, Joseph M. Hawes, "History of Childhood," în Paula S. Fass, ed., *Encyclopedia of Children and Childhood: In History and Society*, vol. II (F–R)

lor și sociologilor occidentali sunt accesibile publicului larg din România prin intermediul câtorva traduceri.⁴ Realizările istoriografiei naționale s-au concretizat într-o serie de cărți⁵ și volume de studii⁶ care tratează copilăria din societatea modernă și contemporană, mai rare fiind contribuțiile care abordează secolele evului mediu.⁷

Odată cu dezvoltarea acestei direcții de cercetare au apărut și numeroase subiecte controversate, unul foarte dezbătut (și cu relevanță pentru subiectul analizat aici) fiind acela dacă Evul mediu a cunoscut noțiunea de copilărie, înțelesă ca o construcție culturală și socială complexă, și nu ca un simplu fenomen natural și universal. Disputa intelectuală a pornit chiar de la amintita carte deschizătoare de drumuri a istoricului Philippe Ariès, în care autorul a susținut că lumea medievală nu a cunoscut conceptul de copilărie și abia spre sfârșitul secolului al XVII-lea începe să se întrevadă o schimbare în atitudini și vestimentație care anunță nașterea unei culturi a copilăriei. Ariès a fost convins că în Evul mediu copiii erau socotiți drept “mici adulți” și tratați ca atare. Istoricul vede copilăria născându-se în secolul al XVI-lea, odată cu scăderea mortalității infantile, ceea ce le-ar fi permis părinților să se atașeze mai mult de copiii lor, fără a se gândi mereu la riscul de a-i pierde. Reacțiile față de ideile lui Ariès nu s-au lăsat așteptate. Cercetătoarea Linda Pollock a apelat îndeosebi la dovezi narrative pentru a demonta teoria istoricului francez, în timp ce Shulamith

(New York, 2004), 422–430. Această enciclopedie este o lucrare de referință nu doar prin dimensiuni (trei volume, 1100 pagini), ci și prin multitudinea articolelor tematice (elaborate de 336 autori) și varietatea modalităților de abordare a copilăriei.

⁴ Colin Heywood, *A History of Childhood. Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times* (Cambridge, 2001). Versiunea românească: *O istorie a copilăriei. Copiii în Occident din Evul Mediu până în epoca modernă*, trad. Ruxandra Vișan (București, 2017).

⁵ I. M. Ștefan, *Copilăria și tinerețea unor savanți și inventatori români* (București, 1970); Adrian Majuru, *Copilăria la români: schițe și tablouri cu prunci, școlari și adolescenți* (București, 2006).

⁶ Mirela Luminița Murgescu, Silvana Rachieru, coord., *Copilăria și Adolescența altădată* (București, 2003); Luminița Dumănescu, coord., *9 ipostaze ale copilăriei românești. Istorii cu și despre copii de ieri și de azi* (Cluj-Napoca, 2008); *Orphans and Abandoned Children in European History. Sixteenth to Twentieth Centuries*, Nicoleta Roman, ed. (Abingdon, 2017).

⁷ Gheorghe David, “Universul copilăriei în Evul Mediu românesc,” *Magazin Istoric*, nr. 3 (1986): 26–28; Violeta Barbu, *De bono coniugali. O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea* (București, 2003); Csorba Szilard, “Jocurile copilăriei și adolescenței la nobilimea din Transilvania în secolul al XVII-lea,” *Revista Bistriței XVII* (2003): 151–158; Florentina Dolghin, “Copil în evul mediu să fi fost cu nuiăua sau cu vorba bună?,” *Magazin Istoric*, nr. 11 (2014): 25–29; Maria Magdalena Székely, “Viață de copil într-o lume de adulți (Moldova, secolul al XVII-lea),” *Studii și materiale de istorie medie XXXII* (2014): 279–316; M. M. Székely, “Eseu despre copilărie în Moldova veacului al XVII-lea,” *Studii și materiale de istorie medie XXXIII* (2015): 379–414.

Shahar a susținut argumentat că Evul mediu a cunoscut conceptul de copilărie, fiind o perioadă în care atitudinea față de copii a fost chiar mai favorabilă și mai omenoasă decât în secolele următoare.⁸ Această problemă i-a preocupat și pe medievaliștii români. La întrebarea pe deplin justificată: “putem vorbi oare despre copilărie în Moldova veacului al XVII-lea?” răspunsul este unul nuanțat: “În măsura în care aplicăm definiția «copilărie nu înseamnă nimic mai mult decât starea de a fi copil», privind așadar lucrurile doar din perspectiva vârstei, răspunsul este firește pozitiv. Au existat copii, și încă în număr mare, de unde rolul și importanța lor socială deosebită. Adulții din familie sau din afara ei erau conștienți de existența acestui segment al societății, definit exclusiv prin vârstă, ca și de faptul că ei aveau sarcina de a se îngriji de hrana, sănătatea, educația, bunăstarea și viitorul lui. Dacă privim, însă, copilăria ca pe un fenomen sau ca pe o construcție culturală, ar trebui să căutăm elementele unificatoare care să o caracterizeze. Or, acestea sunt extrem de puține și nu foarte relevante. Cum înregistrările (...) și legislația specifică nu existau, înseamnă că universul copilăriei trebuie restrâns la o simplă etapă biologică, inevitabil diferită de la un individ la altul, în funcție de sex, de nivelul de cultură, de apartenența socială și de contextul istoric. Ca atare, pentru a acoperi toată gama de percepții, sentimente, expresii și reprezentări ale vârstei inocenței, cred că mai potrivit ar fi să utilizăm, cel puțin deocamdată, noțiunea de *copilării*”⁹

Controversele legate de existența conceptului de copilărie în evul de mijloc sunt alimentate de caracteristicile și precaritatea surselor istorice. În primul rând, nicio mărturie nu a fost realizată de copii, care sunt subiectul cercetării, ci doar de adulții care îi înconjoară. Particularitățile vârstei lor, dar și ale epocii în care trăiesc, determină ca micuții să aibă doar o cultură orală. Creațiile lor materiale (jucării) sau intelectuale (exerciții de scriere) sunt extrem de rare. În al doilea rând, sursele provenite de la adulți sunt puține și uneori subiective, fapt care impune o interpretare atentă a lor. Artefactele destinate copiilor (cărți, jucării, haine și mobilier) au avantajul obiectivității, dar sunt foarte perisabile și, astfel, puține au supraviețuit veacurilor. La acestea se pot adăuga piesele din morminte, în bună măsură mai alterate și mai inconsistente decât cele rămase la suprafață. Sursele scrise contribuie major la reconstituirea copilăriei medievale, însă absența unor categorii importante de documente (acte de stare civilă, memorii) limitează puternic aria de cunoaștere. Într-o manieră acceptabilă se pot reconstitui particularitățile copilului față de alte vârste, trăsăturile definitive pentru devenirea adultului de mai târziu, importanța sa economică și socială, locul ocupat în casă și rolul avut în relațiile familiei sale cu alte neamuri.

⁸ Linda A. Polloch, *Forgotten Children: Parent – Child Relations from 1500 to 1900* (Cambridge, 1983); Shulamith Shahar, *Childhood in the Middle Ages* (London, 1989), 32–34.

⁹ Székely, “Eseu,” 408–409.

Mai dificil de surprins sunt relațiile bazate pe sentimente dintre copii și părinți ori tovarășii lor de joacă, apoi modalitățile în care micuții și-au văzut/ folosit propriile experiențe. Poziția marginală a copilului într-o lume a adulților¹⁰ îi constrânge pe istorici să-și limiteze cercetările la atitudinile și ideile celor mari despre copii. Situația din Occident este valabilă și pentru spațiul românesc: “Vocea copiilor nu se face auzită în izvoarele noastre medievale și premoderne. Copiii nu vorbesc niciodată, despre ei, eventual, se vorbește. Nu știm cum își trăiau ei copilăria, știm doar cum își imaginau adulții că o trăiau. Aparțineau unei categorii de vârstă aparte și, cu toate acestea, erau socotiți o anexă a părinților lor”.¹¹

O analiză a societății bănățene medievale nu poate evita particularitățile și obstacolele evidențiate mai înainte, ba are de înfruntat impedimente suplimentare, deoarece provincia și-a pierdut de timpuriu, chiar din perioada secolelor discutate aici, o mare parte a fondului documentar. Informațiile rămase sunt mărunte și răspândite în toate categoriile de surse, ceea ce presupune o migăloasă muncă de colectare și prelucrare. Copilăria bănățenilor de demult se prezintă asemenea unui mozaic greu de reconstituit integral, din care totuși se pot reface mai multe părți relativ coerente, ale căror imagini prind viață și astăzi.

*

Evoluția copilului de la stadiul de sugar la adolescență, apoi la maturitate, a fost structurată după criterii variate. Societățile medievale occidentale nu au conceput viața omenească ca pe o traiectorie unică, ci au împărțit-o într-o serie de vârste, fiecare cu trăsăturile sale. Această schemă ia în calcul o caracteristică biologică destul de evidentă a vârstei în chestiune și o suprapune peste o serie de calități generale. Preferința pentru divizarea existenței umane în vârste, care aveau unul sau mai multe cicluri de șapte ani, reiese din operele savanților scolastici. Bartholomaeus Anglicus (1203–1272), în tratatul compus prin 1245, a stabilit ordinea: *infantia* (0–7 ani), *pueritia* (7–14 ani), *adolescentia* (14–21 ani), *iuventus* (21–28 ani), *adulta aetas* (28–49/ 50 ani), *senectus* (după 50 de ani). Contemporanul său, Johannes Guallensis/ John de Wales (c. 1220–1285), în tratatul definitivat pe la 1270, oferă o altă împărțire: *infantia* (0–7 ani), *pueritia* (7–14 ani), *adolescentia* (14–28 ani), *iuventus virilis* (28–50 de ani), *virilitas senilis* (50–70 de ani), *senectus* (de la 70 ani). În sfârșit, Vincent de Beauvais (1190–1264) în celebra sa enciclopedie *Speculum Doctrinale* arată că viața are

¹⁰ Peter Coveney, *The Image of Childhood. The individual and society: a study of the theme in English literature* (Baltimore, 1967), 29; James A. Schultz, *The Knowledge of Childhood in the German Middle Ages. 1100–1350* (Philadelphia, 1995), 13.

¹¹ Székely, “Viața de copil,” 315–316.

șase vârste: *infantia* (0–6/7 ani), *pueritia* (7–14 ani), *adolescentia* (14–30 ani), *robustus* (30–50 ani), *senectus* (50–70/ 80 ani) și *decrepita* (după 70 de ani).¹² Dezvoltarea antropologiei și progresele medicinei au determinat o împărțire mai precisă a vieții omenești. În prezent, arheologii operează cu grupe de vârstă biologică și de vârstă cronologică, fiind stabilită următoarea concordanță: *infans I* (0–7 ani), *infans II* (7–14 ani), *juvenis* (15–20 ani), *adultus* (21–30 ani), *maturus I* (31–40 ani), *maturus II* (41–50 ani), *senilis* (peste 50 de ani).¹³ De asemenea, pentru a determina capacitatea juridică a persoanelor, legiuitorii au stabilit și folosesc alte jaloane temporale, care nu coincid decât parțial cu cele ale savanților. Aceste vârste vor fi prezentate distinct, în partea rezervată statutului juridic al tinerilor.

Venirea pe lume a unui copil este precedată de stadiile embrionar și fetal care, în mod normal, totalizează 38 de săptămâni. În acest interval, sarcina devine vizibilă, iar nenăscutul provoacă deja interesul și grija familiei. Perioada prenatală este înregistrată în diverse categorii de surse, mai ales din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. La 18 decembrie 1679, cu ocazia redactării testamentului, nobilul Gabriel Măcișăș are în vedere și un copil nenăscut (*embrio*).¹⁴ De asemenea, cunoscutul *Lexicon Marsilianum* (un dicționar trilingv, cu autor(i) anonim(i), realizat la sfârșitul aceluiași veac, în regiunea Mureșului inferior) înregistrează expresia *gravida mulier = muiere greonya*.¹⁵ Copiii nenăscuți se regăsesc și în evocarea unor evenimente nefericite, precum avorturile provocate de cauze naturale ori de intervențiile brutale asupra viitoarelor mame. Printr-o asemenea experiență traumatizantă a trecut Caterina Zeldes, într-unul din primii ani ai veacului XVI, când casa și proprietatea ei au fost atacate cu mână armată de nobilul Petru Dóczi. Doamna a suportat răutăți mari care i-au provocat lepădarea pruncului (*tunc ipsa domina Katherina (ex quo pregravens fuisset) abortum peperisset*).¹⁶

¹² Bartholomaeus Anglicus, *Liber de proprietatibus rerum* [Köln, 1471], nepaginat [fila 46r], liber VI, cap. I: *De etatibus hominis*; Johannes Guallensis, *Summa collationum sive comuniloquium* [Köln, c. 1470], nepaginat [fila 141v], pars III, distinctio II, cap. I; Vincentius Bellovacensis, *Speculum Doctrinale* (Veneția, 1494), f. 242v, liber XVII, cap. CLXXII: *De homine et etatibus hominis*.

¹³ Marius Muntean, “Determinarea antropologică a unor schelete provenite dintr-un cimitir descoperit în comuna Satchinez, județul Timiș, datat în secolele XVII–XIX,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, V (1997): 164; M. Muntean, “Determinarea antropologică a scheletelor provenite din necropola medievală timpurie de la Timișoara-Cioreni (sec. X d. Chr.),” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, VII–VIII (1999–2000): 535.

¹⁴ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 356–357, nr. 576.

¹⁵ Carlo Tagliavini, *Il “Lexicon Marsilianum”*. *Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*. *Studio filologico e testo* (București, 1930) (în continuare: LM), 211, nr. 899.

¹⁶ Adrian Magina, *Acta et Documenta partes Regni Hungariae inferiores concernentia*

Însemnările medievale despre momentul nașterii sunt inexistente, sursele devalându-se doar pentru secolele modernității. O posibilă explicație trebuie căutată în mentalitățile epocii, când nașterea a reprezentat una dintre cele mai intime chestiuni de viață privată a cuplului, uneori chiar o problemă strict femeiască.

Odată cu venirea pe lume, noul născut este integrat într-o rețea de legături familiale și spirituale, mai mult sau mai puțin complexe. Amintitul *Lexicon Marsiglianum*, dar și mult mai celebrul *Dictionarium Valachico-Latinum*, elaborat de umanistul bănățean Mihai Halici-tatăl, cuprind numeroși termeni de înrudire utilizați la hotarul dintre medieval și modern. Astfel, noul membru al familiei are calitatea de frate (*frate*, în DVL; *fratye*, în LM) sau soră (*sor = soror*, în DVL)¹⁷ în raport cu ceilalți copii ai părinților săi. Ordinea nașterilor din familie conferă fiecărui copil o poziție aparte: geamănul altuia (*gemellus = de tsemenare frats*, în LM)¹⁸, fratele sau sora mai mare (*bace/ bade vel bade = frater major natu, dodă/ lele = soror maior natu*, în DVL)¹⁹ ori calitatea de mezin (*fraczior = fraterculus*, în LM; *sorioară = sororcula*, în DVL).²⁰

Viața începe cu etapa de nou născut, cu durata de aproximativ o lună, când se realizează adaptarea de la fiziologia fătului în viața intrauterină, la funcțiile noi pe care le impune mediul ambiant. Este o perioadă critică pentru noul născut, deoarece insuficiența dezvoltare a funcțiilor vitale are drept consecință o receptivitate mai mare la boli.

Prima copilărie urmează stadiului de nou născut și durează aproximativ șapte ani. Este exprimată în vechile dicționare sub forme diverse: *prunk = infans*; *pruncsia = infancia*, în LM; *copil/copilandru = puer, copilaș = pue-llus*, în DVL.²¹ În faza inițială (0–2 ani), copilul bebeluș trece prin transformări accelerate: creșterea în înălțime și greutate, apariția dentiției temporare, mersul de-a bușilea (*abușile = infantium incessus quadruples* (DVL); *amblo a busile = repo; ambland a bus = repens*, în LM)²², apoi cel biped, începutul vorbirii, creșterea afectivității. Este etapa în care pot apărea boli acute (pojar, scarlatină) care întăresc sistemul imunitar al copilului, dar și afecțiuni cronice (rahitism, tuberculoză).

1500–1552/ *Acte și Documente privitoare la părțile de jos ale Regatului Ungar 1500–1552* (Cluj-Napoca: Mega, 2020), 51, nr. 18 (11 februarie 1505).

¹⁷ Gheorghe Chivu, *Dictionarium Valachico-Latinum. Primul Dicționar al limbii române* (București, 2008) (în continuare: DVL), 86, 121, nr. 1311 (frate) și 4269 (soră); LM, 208, nr. 777.

¹⁸ LM, 210, nr. 859.

¹⁹ DVL, 75, 81, 99, nr. 360, 386, 905 și 2401.

²⁰ LM, 208, nr. 778; DVL, 121, nr. 4270.

²¹ LM, 217, nr. 1100, 1101; DVL, 95, nr. 2043–2045.

²² DVL, 71, nr. 11; LM, 241, nr. 1997, 1998.

Copiii mici alcătuiesc grupa de vârstă cuprinsă între 2 și 7 ani. Scrierile epocii îi prezintă prin termeni variați: *ficsoarel = puellus*, *fetyicza = puella*, în LM; *făt/ ficior = filius*, *puer*, *fetiță = puellula*, *mitutel = parvulus*, *mitutea = parvula*, în DVL.²³ În interiorul acestei perioade, se pot stabili două subdiviziuni, anume tranziția de la sugăr spre copilul mai mare, în care activitatea fizică (jocurile, mersul etc.) se manifestă predominant, apoi etapa de după patru ani, când se dezvoltă inteligența, se formează conștiința eului propriu și apare necesitatea educației preșcolare. Vârsta este neutră din punct de vedere biologic, diferențierile sexuale secundare fiind minime. Creșterea se încetinește, dar în schimb, sporește impulsivitatea activităților fizice (mers, cățărare, târâș) și cea de la contactul cu prietenii de joacă, cu mediul ambiant și cu toate obiectele care sunt accesibile copilului. În acești ani se remarcă o disproporție între gradul de dezvoltare fizică, caracterizat printr-o mobilitate extremă, și stadiul de evoluție psihică, ce nu îngăduie copilului capacitatea de autocritică, prin care să se păzească de pericole. Comportamentul acestei perioade favorizează bolile contagioase.

A doua copilărie (*pueritia*) reprezintă segmentul de vârstă 7–14 ani, împărțit în etapa copilului mare și etapa pubertății. Trecerea în a doua copilărie este marcată de începutul schimbării dentiției. Creșterea rămâne lentă, dar organismului i se impune acum un plus de randament, prin activitățile școlare. Pubertatea se instalează după vârsta de 11–12 ani și reprezintă perioada în care se produc totalitatea modificărilor anatomice, fiziologice și psihice în legătură cu viața sexuală (caracterele sexuale secundare). Această dezvoltare nu coincide cu instalarea capacității depline de procreare care mai întârzie doi sau chiar trei ani. În plan psihologic, copilul mare arată un interes crescând mediului exterior, pe când puberii se concentrează asupra eului propriu. Perioada celei de-a doua copilării se caracterizează prin dezvoltarea facultăților intelectuale superioare (comparația, critica, raționamentul), extinderea progresivă a sferei morale (sentimente altruiste) și intensificarea activității voluntare.

Adolescența reprezintă perioada de tranziție de la copilărie la viața adultă. Corpul crește în înălțime și în greutate, se maturizează sub aspect sexual, iar personalitatea tânărului se caracterizează prin latura de erotizare în raporturile sociale. Adolescentul începe să fie preocupat de autoreflexie și descoperirea conștiinței de sine, în timp ce comportamentul său poate fi marcat de dispoziții schimbătoare, conflicte interioare și rebeliune. Totodată, tânărul adoptă cunoscuta poziție de independență față de familie și de ambianța adultă. Aici trebuie subliniat că societatea medievală nu a văzut adolescența ca o perioadă de tranziție între copilărie și maturitate. Exemplele oferite mai sus arată că adolescența era o vârstă distinctă, chiar dacă avea o durată variabilă, uneori până la 30 de

²³ LM, 239, nr. 1911, 1912; DVL, 86, 102, nr. 1264, 1265, 1274, 2664, 2665.

ani.²⁴ Prin urmare, aceasta poate să interfereze cu prima etapă din viața de adult caracterizată de vigoare (*tinăr = iuvenis, tinărețe = iuventus, tinărel = iuenculus, tinăresc = iuvenesco; voinic = iuvenis, voinicel* (fără corespondent latinesc), *voinicie = iuventus, voinicesc = iuvenilis*).²⁵

Stabilirea vârstei copiilor a fost și rămâne o preocupare importantă. Pentru oamenii veacurilor apuse, determinarea vârstei s-a realizat din motive practice, de natură juridică, fiscală și patrimonială. Istoricii moderni au la dispoziție datele oferite de arheologie și informațiile documentare. Prima categorie de surse este ilustrată convingător de mormântul unei fetițe, săpat lângă fundațiile bisericii medievale a Caransebeșului, în decursul secolului al XVI-lea, și cercetat riguros cu puțini ani în urmă. Analiza antropologică evidențiază craniul de formă sfenoidă cu osul frontal destul de bombat, caracteristic copiilor, și dinții aflați în procesul de erupție. Din imaginile publicate se poate observa dezvoltarea molarilor “de șase ani” care sunt primii și cei mai importanți dinți definitivi, responsabili de întreaga ocluzie dentară a adultului în devenire. Ceilalți dinți permanenți erau în diferite stadii de dezvoltare, dar fără ca vreunul să ajungă la suprafața de masticație. Stadiul evoluției dentare coroborat cu lungimea maximă a diafizei oaselor lungi și zveltețea lor estimează o vârstă de aproximativ șapte ani în momentul decesului copilului.²⁶ Exemplul prezentat aici nu este singular, pe cuprinsul Banatului fiind evidențiate și alte morminte de copii pentru care s-au putut stabili sexul și vârsta: copil de 2–3 ani, cu înălțimea de aprox. 75 cm (Alibunar, Serbia), un copil de 3–6 ani și altul de 6–7 ani cu incisivii definitivi pe cale de erupere (Gornea-Căunița), schelet de copil cu megalocefalie (aprox. 6 ani) și osemintele unor copii de 6 ani, puși într-un mormânt dublu (Svinița, jud. Mehedinți), schelet de fată, grupa *infans II* (7–14 ani) (Timișoara-Cioreni); adolescenți (Ciclova Română, Cuptoare-Sfoge și Gornea-Țărcheviște, jud. Caraș-Severin; Novi Bečej – Izlaz, Serbia).²⁷

În secolele trecute, lipsa registrelor de nașteri/ botez, a ceasurilor și calendarelor uzuale făcea din vârsta oamenilor un aspect imprecis. Rămâne singular exemplul cărturarului Mihai Halici care a consemnat pe o carte data exactă a

²⁴ Székely, “Eseu,” 384: “adolescența ca perioadă de tranziție nu exista, nici la noi și nici în alte părți”.

²⁵ DVL, 125, 130, nr. 4671–4674 și 5028–5031.

²⁶ Silviu Oța, Alexandra Comșa, Zizi Baltă, Cristiana Tătaru, Adrian Ardeț, Dimitrie Negrei, Iulian Leonti, “Câteva observații privind unele morminte de copii descoperite în necropola de la Caransebeș-Centru în anul 2017, pe baza analizelor antropologice și fizico-chimice,” *Cercetări Arheologice XXVIII/ 1* (2021): 295–297.

²⁷ Silviu Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X–XIV)* (colecția Bibliotheca Brukenthal, XXVIII) (Sibiu, 2008), 229, 234, 247–248, 251, 269, 270, 282, 296.

nașterii fiului său (botezat tot Mihai): 19 octombrie 1643.²⁸ În aceste condiții, vârsta putea fi stabilită pe cale judiciară, prin declarația persoanei în cauză ori prin estimarea făcută de juriu. În cunoscutul *Opus Tripartitum* din 1514, care sintetizează practicile judiciare utilizate în regatul maghiar, se precizează că “vârsta copiilor este de obicei examinată, măsurată și dezbătută de judecătorii obișnuiți ai regatului sau de protonotarii lor sau la locurile de autentificare, adică în capitluri și mănăstiri; și o astfel de examinare, atâta timp cât se emite o scrisoare de vârstă (*revisionalis*), va primi credință în fiecare instanță” (pars I, titulus CXXVII, §1).²⁹ Primul exemplu concret datează din 29 august 1320, când o adunare a prelaților ținută la Timișoara a constatat că o fetiță nu avea vârsta necesară pentru a-și pretinde singură sfertul de moșie (*filie sue etatis minoris et imperfecte possit in figura iudicii petere seu vindicare quartam filialem*), recomandând implicarea mamei, a unui tutore sau curator în vederea revendicării și/ sau apărării drepturilor fetei.³⁰ Peste ani, la 18 mai 1381, pe timpul purtării unui proces, reclamantul a decedat și atunci s-a cercetat dacă băiatul său putea continua acțiunea judiciară. Dus la capitlul din Arad, canonicii l-au socotit a fi cam de trei ani (*filius Nicolai filij Fabiani de Bok extitit productus coram nobilis prout visu poterat considerari in etate trium annorum existens*). Un caz similar este consemnat în 27 ianuarie 1420, când doi nobili din Beregsău prezentau capitlului din Cenad un orfan justițiabil (*puerum infra etatem legitimum constitutum*), pentru a aprecia dacă are vârsta potrivită să poarte mai departe procesele tatălui. Canonicii au estimat că băiatul era de aproximativ 12 ani (*prenotatum Nicolaum duodecim annorum fore conspeximus*).³¹ La fel de sugestivă este scrisoarea regelui Vladislav II, din 26 august 1504, în care îi cere nobilului Ladislau Fiat de Armeniș să apere drepturile minorilor Sara și Mihai, frați buni de tată, și să se preocupe de obținerea unor mărturii relative la vârsta copilului Mihai, deoarece sora lui (Sara) se prezentase la curte fără el (pentru a-i fi văzută/ stabilită etatea) și fără vreo scrisoare de adevărire a vârstei (*sine presentia ipsius Michaelis pueri, fratri sui, vel saltem sine literis revisionalibus*).³²

Vârstele copilăriei sunt semnalate și în alte tipuri de înscrisuri: acte administrative, corespondență privată, cronici, rapoarte etc. Misionarii franciscani

²⁸ Nicolae Drăganu, “Mihai Halici (Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII),” *Dacoromania* IV/1 (1924–1926): 78–79.

²⁹ *Werböczy István hármaskönyve*, Sándor Kolosvári, Kelemen Óvári, eds. (Budapest, 1897) (colecția Corpus Juris Hungarici/ Magyar Törvénytár, 2) (în continuare: CJH), 210.

³⁰ Frigyes Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Tivadar Ortway, vol. I (1183–1430) (Pozsony, 1896), 23–24, nr. 24.

³¹ Pesty, *Oklevelek*, 144, 558, nr. 93 și 360.

³² Magina, *Acta et Documenta*, 44, nr. 14.

au primit în comunitatea creștină, prin botez, atât copii mici (*infantes*), cât și băieți sau fete mai mari (*pueros adultos/ puellas adultas*) din Banatul montan, după cum cronicarii otomani Ali din Timișoara (*Istoria faptelor lui Djafer Pașa*) și Elhadj Ibrahim Naimeddin Temeșvari (*Grădina martirilor de la hotare*) amintesc pericolele prin care trec câțiva copii sugari.³³ De asemenea, coroborarea diverselor amănunte permite calcularea vârstei reale a celor menționați în acte. Spre exemplu, o ascultare de martori efectuată în septembrie 1599, indică vârstele a 31 de nobili și “chibzuiți” din banatul Caransebeșului, persoane care se pot întâlni și în alte acte emise înainte sau după acest moment. Astfel, castelanul Mihai Vaida a declarat că are 45 de ani, ceea ce arată că se născuse în 1554, iar în momentul primei sale mențiuni, din 9 iunie 1573, avea 19 ani – o vârstă potrivită pentru a îndeplini misiunea de martor la o punere în posesie.³⁴ Tot în actul din septembrie 1599 figurează și Cristofor Vaida, de 26 de ani, indiciu prețios pentru a estima vârsta celor cinci frați ai săi, menționați cu toții (Ladislau, Cristofor, Nicolae, Ștefan, Ioan și Bona) începând cu 11 martie 1590. Cum, foarte probabil, ordinea enumerării este și cea a vârstelor în sens descrescător, atunci rezultă că în momentul primei atestări, Ladislau Vaida era deja la vârsta bărbăției, capabil să deschidă un proces de proprietate în nume propriu și pentru frații săi mai mici, care erau încă adolescenți sau chiar copii.³⁵

Exemplele anterioare determină un interes firesc pentru cunoașterea dinamicii nașterilor. Acest aspect poate fi cercetat cel mai bine la nivelul familiilor nobiliare din secolele XIV–XVII, pentru care există o documentație suficientă. Monografiile familiale publicate în ultimele decenii evidențiază situații foarte diverse, chiar contrastante: neamuri care se dezvoltă exponențial, pornind de la un singur cuplu prolific; familii relativ numeroase care se sting pe parcursul a una sau două generații prin lipsa copiilor sau a moștenitorilor masculini; celibatari ori persoane cu până la patru parteneri; în fine, numărul variabil de copii, făcuți sau adoptați de o pereche, mergând până la 10!

³³ Krista Zach, *Die Bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im Südöstlichen Niederungarn* (München, 1979), 75, 86, 87, 90, nr. 1; Cristina Feneșan, *Istoria Banatului otoman* (București, 2016), 272, 280.

³⁴ Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, *Fond familial Matskási*, seria 2 – acte privind bunurile familiei, fasc. 26, nr. 853, martorul 2 (1599); Pesty, *Krassó*, IV, 92–93, nr. 435 (1573).

³⁵ Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, *Fond familial Matskási*, seria 2 – acte privind bunurile familiei, fasc. 26, nr. 853, martorul 12 (1599); Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori*, vol. III (1585–1592) (București, 1931), 210–211, nr. 139 (1590).

Tab. 1. Exemple de cupluri care au avut cinci sau mai mulți copii (sec. XIV–XVII)³⁶

Nr. crt.	Numele și prenumele părinților (cu anii de atestare)	Prenumele copiilor (cu anii de atestare)
1.	Ștefan BAKOCZ (1505–1538)	Ladislau, Gaspar, Magdalena, Ana, Barbara (toți în anii 1590–1591)
2.	George GĂMAN de Bizere (1475–1505) Dorothea Halgas (1495–1505)	Ioan (1491–1505), Nicolae (1491–1534), Ladislau (1491), Andrei (1492–1553), Caterina (1495–1505)
3.	George GĂMAN de Calova (1559–1603) Caterina Birta (1577–1601)	Andrei (1582–1588), Nicolae (1588–1641), Francisc (1588), Barbara (1582–1616), Ana (1582–1622), Margareta (1601–1637), Caterina (1601–1640)
4.	Ioan FIAT de Armeniș (1531–1569) 1. Magdalena Peica [1597] 2. Elena Kun [1589]	1. Ludovic (1566–1594), Ladislau (1574–1600), Francisc (1576–1597), Iacob (1576–1600), Nicolae (1576–1591) 2. Ana (1589–1590), Elisabeta (?), Margareta (1610), Caterina (1616), Barbara (?)
5.	Ludovic FIAT de Armeniș (1566–1594) Ana Găman (1577–1588)	Barbara (1588), Gabriel (1588–1597), Sigismund (1588–1641), Ioan (1588), Baltazar (?), Nicolae (1611–1635)
6.	Sigismund FIAT de Armeniș (1588–1641) Caterina Henczi (1640)	Ladislau (1642), Ludovic (1642–1659), Baltazar (1647–1655), Francisc (1647–1649), Ioan (1647), Isac (1642–1647), Gabriel (1644–1655)
7.	Paul HIMFY (de Hem) (1315–1339)	Ioan (1343–1353), Benedict (1365–1375), Nicolae (1374–1375), Paul [1353], Blasiu (1351–1353), Petru [1375]
8.	Ștefan HIMFI de Remetea [1418]	Emeric [1432], Petru (1399), Ladislau [1435], Nicolae (1437–1438), Frank (1411–1438)
9.	Ștefan JAKŠIĆ de Nădlac (1464–1489)	Dimitrie (1484), Ștefan (1484–1518), Marcu (1537), Irina (1539), Elena (1490–1529), Ana (1501–1547)
10.	Ioan JOSIKA (1559–1597)	Ștefan (1584–1598), Nicolae (1590–1603), Francisc (1554–1619), George (1590–1596), Ladislau (1590–1602), Farkas/ Lupu (1590–1607)

³⁶ Datele au fost selectate cu precădere din monografiile familiale și studiile genealogice publicate după 1990 în revistele *Banatica* (Muzeul Banatului Montan din Reșița) și *Analele Banatului*, Serie Nouă, Istorie-Arheologie (Muzeul Național al Banatului din Timișoara).

Nr. crt.	Numele și prenumele părinților (cu anii de atestare)	Prenumele copiilor (cu anii de atestare)
11.	Dionisie MĂCICAȘ (1411–1440)	Nicolae, Ivan, Luca, Mihai, Ladislau (toți în anii 1428–1440)
12.	Costea MĂCICAȘ (1411–1440)	Nicolae (1428–1447), Petru (1428–1440), Roman (ante 1428), Dumitru (1428–1440), Stroia (1428–1440), Ladislau (1440)
13.	Bogdan MĂTNICEANU (1387–1394) Două soții nenominalizate	Ștefan (1387–1406), Dionisie (1387–1406), Ladislau <i>dictus Farkas</i> (1387–1428), Nicolae (1387–1394), <i>alter</i> Ladislau (<i>Junioris</i>) (1387–1422), Ioan (1387–1422), Petru (1391)
14.	Mathia MĂTNICEANU (1507)	Ioan, Mihai, Baltazar, Ludovic, Elisabeta și Brigida (toți în anii 1507–1515)
15.	Ladislau de RACOVIȚA <i>dictus</i> Pribek (1485–1519) Caterina [1537]	Iacob (1519–1522), Martin (1519–1548), Petru (1519–1537), Ladislau (1519–1548), Magdalena (1525–1560), Sofia (ante 1560)
16.	Martin de RACOVIȚA (Pribek) (1519–1548) Două soții nenominalizate	Iacob (1560), Ioan (1560–1581), Andrei (1560–1580), Mathia (1560–1569), Ladislau (1560–1569), Petru (1569), alt Ioan (1569), Sofia (ante 1590)
17.	Pósa de SZER (1306–1352)	Ladislau (1326–1363), Ioan (1326–1360), Blasiu (1342–1368), Ștefan (1342–1382), Nicolae (1342–1366), Margareta (1355–1359)
18.	Ștefan VAIDA [1589] Margareta Măciçaș [1590]	George (1529–1566), Grigore (1534–1552), Nicolae (1529–1539), Elena (1535), Simion (1539)
19.	Familia VAIDA (părinți necunoscuți)	Ladislau (1590–1623), Cristofor (1590–1604), Nicolae (1590–1603), Ștefan (1590–1628), Ioan (1590–1622), Bona (1590–1632)
20.	Ladislau VAIDA (1590–1623) Emerentiana Marin (1623)	Gabriel, Ioan, Cristofor, Caterina, Barbara (toți în anul 1623)

Știrile nu lipsesc nici pentru regiunea otomană. Memorialistul Osman Aga din Timișoara (1671–după 1717) provenea dintr-o familie numeroasă în care tatăl a contractat două căsnicii și a avut nouă copii. Dintre aceștia au supraviețuit doar cinci, anume trei băieți și două fete.³⁷

Mortalitatea infantilă și speranța de viață au fost teme larg dezbătute în istoriografia europeană, în limitele permise de sursele disparate și lacunare. Constatarea generală este că, inclusiv în timpurile moderne, în condiții de

³⁷ Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 294.

dezvoltare și pace, mortalitatea infantilă s-a situat la cote ridicate și a afectat, în egală măsură, toate clasele sociale, bogați sau săraci, nobili sau țărani. Chiar dacă după primul an de viață mortalitatea infantilă (15–25 %) scădea, se apreciază totuși că mai puțin de jumătate dintre copiii unei generații ajungeau la 15 ani. Cifrele arată că în Franța, dar și în multe alte țări europene, din patru sau cinci copii născuți într-o familie, doar doi sau trei ajungeau să perpetueze specia.³⁸

Estimările sunt cu atât mai dificile pentru Evul mediu bănățean lipsit de registre de stare civilă, însemnări personale și pietre tombale. Această lacună este acoperită într-o mică măsură de fondul documentar care luminează foarte inegal viața oamenilor de atunci: de la o singură dovadă scrisă (antumă sau postumă) până la atestări concrete întinse pe multe decenii (până la 65 de ani) și la consemnări efective ale vârstei (unele de 80–90 de ani), realități care transpar din tabelul de mai sus. Informații prețioase pot fi culese din procesele verbale ale conscrierilor fiscale sau ale audierilor de martori, în care s-a consemnat și vârsta contribuabililor, respectiv a declaranților. În septembrie 1588, recenzarea parțială a șapte sate aflate între Caransebeș și Lugoj menționează vârstele rotunde a 43 de iobagi: 20 de ani – 2; 30 de ani – 7; 40 de ani – 5; 45 de ani – 1; 50 de ani – 10; 56 de ani – 1; 60 de ani – 12; 65 de ani – 1; 70 de ani – 2; 75 de ani – 1; 80 de ani – 1. Tot astfel, ascultarea depozițiilor a 59 de persoane (nobili din Caransebeș și iobagi din patru sate învecinate), în noiembrie 1655, arată următoarea dispunere pe grupe de vârstă: 30 de ani – 7 iobagi; 35 de ani – 13 iobagi; 38 de ani – 3 iobagi; 40 de ani – 18 (3 orășeni nobili, 15 iobagi); 45 de ani – 4 iobagi; 48 de ani – 1 nobil; 50 de ani – 2 iobagi; 60 de ani – 5 (4 nobili, 1 iobag); 65 de ani – 1 iobag; 70 de ani – 2 (1 nobil, 1 iobag); 80 de ani – 1 orășean; 90 de ani – 1 femeie din oraș, etate neprecizată – 1 iobag.³⁹ Datele avute la dispoziție arată că atât stăpânii cât și supușii figurează în toate segmentele de vârstă, deși au existat mari diferențe în privința modului și a condițiilor de trai. La acestea se adaugă diversele elemente de hazard (intemperii, invazii, războaie, epidemii, foamete, violență cotidiană etc.) care i-au afectat în mod diferit. Din primul exemplu se poate constata că mai mult de o treime din iobagii recenzați cunoscuseră în copilăria (6) sau în adolescența lor (10) pericolul și spaima cuceririi otomane din 1552. Nici cei tineri nu erau mai favorizați, deși trăiseră numai în vreme de pace. Ei locuiau într-o zonă pustiiță și săracă, la granița principatului ardelean cu eyaletul Timișoarei, fiind expuși și, astfel, obișnuiți să fugă, atât față de otomani, cât și de agenții fiscali creștini. Al doilea exemplu evidențiază faptul

³⁸ Richard H. Steckel, "The Health and Mortality of Women and children, 1850–1860," *The Journal of Economic History* 48, nr. 2 (1988): 333–345.

³⁹ Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II (Cluj-Napoca: Mega, 2017), 158–169, 451–459, nr. 51, 182.

că martorii de până în 50 de ani au trăit timpuri mai liniștite, dar vârstnicii au avuseseră o copilărie, adolescență sau tinerețe marcate de vitregiile prin care a trecut provincia la cumpăna secolelor XVI–XVII.

*

Practicile de creștere și îngrijire a copilului, precum și bolile vârstelor mici au avut o influență hotărâtoare asupra speranței de viață. Cele mai importante și studiate practici de îngrijire sunt înfășatul, alăptatul (de către mame sau doici) și igiena cotidiană. Înfășarea sau, mai bine zis, legarea copiilor a fost o practică aproape universală, iar acest fapt constituia evenimentul central al vieții micuțului în primul său an de viață. Înfășatul total era urmat de cel parțial până la vârsta de nouă luni, când pruncul începea să meargă de-a bușilea (*abușile = infantium incessus quadruples*, în DVL). Problema alăptatului și a doicilor este mai obscură, nefiind semnalată în actele bănățene, ci doar în des pomenitul dicționar compus de Mihai Halici (*doică = nutrix*).⁴⁰ Aspectele legate de îngrijirea corporală se întrevăd tot în opera umanistului bănățean: copilul este spălat (*scăldare/ scăldătoare = balneum*)⁴¹ și curățat de materiile fiziologice (*bălos = biliosus, căcăcios/ căcăcea = sordidus, mucos = pituitosus*).⁴² Condițiile de locuit nu erau dintre cele mai confortabile. În casele țărănești, copiii împărțeau cu părinții și/ sau cu alte rude același spațiu de locuit, iar în casele nobiliare, mai spațioase, probabil că exista o odaie rezervată tuturor copiilor. Aceste spații se reduceau și mai mult pe timpul iernii, din rațiuni de încălzire. Camera rezervată special copilului este, în toată Europa, o creație a epocii moderne.⁴³

Hrănirea și îngrijirea copiilor sunt obligații care privesc prioritar pe părinți. Sarcinile unui părinte absent sau decedat sunt preluate de partenerul supraviețuitor sau de prietenii miloși. Un caz interesant este cel al nobilului Ioan Florea care, rămas văduv, se luptă în instanță cu soacra sa pentru a i se încredința hrănirea și îngrijirea celor doi copii: *ego dico quod filios de me et conjuge mea ... nascentes, mihi soli licet conservare ac nutrire* (15 noiembrie 1548).⁴⁴ Peste ani, la cumpăna secolelor XVI–XVII, o scrisoare adresată nobilului Ștefan Vaida din Caransebeș, amintește de purtarea omenoasă a acestuia față de nevasta și copilul expeditorului aflat (cu mare probabilitate, în captivitate) la Timișoara: “am aflat de câte bunătăți le-ați făcut parte sărmanei mele soții, copilului meu,

⁴⁰ DVL, 81, nr. 904.

⁴¹ DVL, 119, nr. 4090, 4091.

⁴² DVL, 75, 92, 103, nr. 390, 1800, 1801 și 2735.

⁴³ Székely, “Viață de copil,” 281.

⁴⁴ Frigyes Pesty, *A Szörényi Banság és Szörény vármegye története*, vol. III (Budapest, 1878), 258, nr. 194.

pentru care lucru te voi răsplăti, și de aici înainte arată-le aceiași bunăvoință și nu îi părăsi pe sârmanii de ei, ca bunăvoința adevărată a Domniei Tale să se arate prin fapte bune”.⁴⁵

Pericolele la care sunt expuși copiii, dar și grija față de ei, se întrevăd mai ales în situații deosebite: iarnă, foamete, războaie etc. Printre dramele evocate de cronicarul Ali din Timișoara, în contextul asediului Timișoarei de către trupele habsburgice și a foametei din anii 1688–1689, se află atacurile dese ale lupilor asupra femeilor și copiilor. Același cronicar sesizează însă și sentimentele de omenie și solidaritate proprii regiunilor de graniță, care au depășit limitele curente impuse de apartenența la religii diferite și de hotarele dintre imperii. Relevantă rămâne intervenția unor comandanți militari otomani pentru a salva viața unei copile creștine atacată de lupi.⁴⁶

Suferințele copilăriei și adolescenței pot fi reperate deopotrivă din surse arheologice și documentare. Analiza amintitului schelet al fetei înhumate în vecinătatea fundațiilor bisericii din Caransebeș a evidențiat obliterarea prematură și parțială, anormală la vârsta de șapte ani, a suturii coronare (peste creștet, de la o ureche la alta), de pe partea dreaptă a craniului. Mai mult, numeroasele porozități depistate pe diversele piese ale scheletului (maxilarul superior, osul palatin, mandibulă, omoplați, metafizele unora dintre oasele lungi) confirmă existența unui puternic stres fiziologic al organismului respectiv, cauzat de boală. Foarte probabil, viața micuței a fost chinuită de durerile provocate de scorbut, afecțiune care i-a grăbit sfârșitul în jurul vârstei de șapte ani. Deși provenea dintr-o familie înstărită, fapt dovedit de obiectele găsite în mormânt, fata a suferit nu de foame, ci din cauza alimentației inadecvate, lipsită de legume și fructe proaspete care să-i asigure necesarul de vitamina C. În mod cert, această malnutriție suprapusă peste o patologie preexistentă i-a fost fatală.⁴⁷ Cercetările arheologice au evidențiat și alte situații nefericite (accidente/ crime sau boli genetice): schelet de copil cu un vârf de săgeată printre coaste, socotită a fi cauza decesului (Jupa-Tibiscum, jud. Caraș-Severin) și un alt schelet de copil cu megalocefalie, mort pe la 6 ani (Svinița, jud. Mehedinți).⁴⁸ Dovezile scrise sunt la fel de rare, dar lasă să se întrevadă destinul nefericit al tânărului nobil (*nobilis iuvenis*) Ștefan Ciorcioc din Caransebeș, ucis la mânia de Francisc Birta

⁴⁵ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. IV/1 (1600–1649) (București, 1882), 224, nr. CLXXXIX.

⁴⁶ Cristina Feneșan, “Granița otomană în cronică de Ali din Timișoara (secolul al XVIII-lea),” *Studii și materiale de istorie medie* XIX (2001): 238; Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 272–273.

⁴⁷ Oța et alii, “Câteva observații,” 297–300. Autorii subliniază că “din punct de vedere antropologic și paleopatologic, dar și arheologic, acesta este primul caz de scorbut, documentat, din țara noastră” (p. 300).

⁴⁸ Oța, *Orizonturi funerare*, 258, 282.

de Maciova (1579), apoi faptul că George Buitul din Caransebeș a fost un copil bolnăvicios, ceea ce l-a împiedicat să-și continue studiile teologice la Viena, pe când avea circa 13 ani (1610): *praefatus iuvenis, studiis, cogente illum summa corporis infirmitate, interruptis*.⁴⁹

*

Vestimentația și podoabele purtate de copii pot fi reconstituite din mărturiile materiale și scrise care se completează reciproc. Aici trebuie precizat că în secolele evului mediu, hainele de copii sunt replici fidele, de dimensiuni mai mici, ale veșmintelor purtate de adulți. Diferențierea pe grupe de vârstă începe în Occident, abia din veacul al XVII-lea, iar schimbarea este sesizabilă mult mai târziu în spațiul românesc.⁵⁰ Piese de îmbrăcăminte și încălțăminte sunt evidențiate de mai multe tipuri de surse istorice. Foarte relevantă este consemnarea termenului *hăinuță* = *vesticula* în dicționarul lui Mihai Halici.⁵¹ Primele mențiuni sigure sunt cu mult mai vechi și trebuie căutate în testamente. La 26 ianuarie 1528, Nicolae Kalmar din Lipova a lăsat 25 de florini pentru ca nepoata sa de soră să-și facă haine, iar Margareta Găman din Caransebeș a dispus, pe 2 octombrie 1600, ca fetele sale să primească “o rochie din tafta verde dublă, cinci cearceafuri noi, patru fețe de masă cu dungi, 40 de coți de mătase albastră pentru maramă”.⁵² Pentru încălțăminte, dovezi notabile au apărut în septembrie 2006, când lucrările arheologice din Timișoara, zona Cetate (Piața Libertății), au scos la lumină fragmentele din piele bine conservate ale unei perechi de încălțări de copil, ce pot fi încadrate primei jumătăți a secolului al XV-lea. Lipsa vârfurilor, în mod aproape simetric, sugerează că încălțările au fost tăiate intenționat, pentru a înlesni purtarea lor de către un copil în creștere. Campania arheologică din februarie 2014 s-a soldat cu noi descoperiri, anume cu resturi de încălțăminte atribuite copiilor, databile în secolele XVI–XVIII.⁵³ În plan documentar, încălțăminte de copii apare în limitările de prețuri impuse de dietele transilvane, care însă nu pot stopa tendințele de scumpire. Astfel, în

⁴⁹ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 95–96, nr. 24 (1579); Drăganu, “Mihai Halici,” 119 (1610).

⁵⁰ Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (Paris, 1960), 75–89; Székely, “Viața de copil,” 281.

⁵¹ DVL, 89, nr. 1597.

⁵² Magina, *Acta et Documenta*, 139, nr. 75 (1528); Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)* (Timișoara: Editura Facla, 1981), 118, 120, nr. 47 (1600).

⁵³ Hedy M-Kiss, “Fragmente de încălțăminte medievală descoperite la Timișoara (2007–2014),” *ArheoVest. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie* III/2 (2015): 852–853; Hedy M-Kiss, “Tălpi medievale de piele din Timișoara, str. Lucian Blaga (2014),” *ArheoVest. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie* V/2 (2017): 961–962.

1556, prețul unei perechi de încălțări pentru copii mai mici de zece ani era limitat la zece denari (*Item par calceamentorum puerilium a decem annis pro.... den. 10*), valoare care urcă progresiv la 12 denari (1560), apoi la 25 denari (1609).⁵⁴ Podoabele pot fi cunoscute exclusiv pe cale arheologică, iar cercetarea mormintelor a evidențiat o gamă largă de piese: monede emise în secolele X–XVI, nasturi, brățări de mici dimensiuni din sârme torsionate de aramă sau bronz, coliere de mărgelile cilindrice și sferice din pastă de sticlă, diademe, inele din argint sau bronz aurit, verigi de tâmplă din argint (Cenad), cercel de tâmplă din argint decorat cu astragali și verigi de bronz pentru păr (Gornea-Căunița), un urcior piriform din pastă cărămizie, smălțuit cu verde, în care s-a depus o ofrandă (Gornea-Țărcheviște), pandantiv clopoțel de bronz, datat 950–1000 (Voiteni, jud. Timiș) etc.⁵⁵ De asemenea, în criptele și casele interioare ale bisericii medievale din centrul Caransebeșului s-au descoperit morminte de copii cu inventar variat: o aplică de curea, copci din argint în zona toracică (probabil de la hăinuțe), cochilii de melc și scoici ce simbolizează mitul creștin al învierii, mărgelile din sticlă cusute pe îmbrăcăminte sub formă de rozete, bucăți de țesătură cu fir de argint, și o monedă de argint din 1556. Mormintele din exteriorul bisericii au un inventar similar celor din interiorul lăcașului de cult. Se remarcă mormântul unui copil care conține șase butoni-aplică din argint care au fost prinși pe o curea de piele, o jumătate de paftă din argint aurit cu marginile punctate cu perle din argint și decorată cu elemente zoomorfe, fragmente de țesătură cu fir metalic pe care erau dispuse perle sub formă de ceruțele, o monedă din argint emisă de împăratul Rudolf II de Habsburg (1580). Tot în afara bisericii s-a cercetat recent mormântul unei fetițe care a purtat o bentiță realizată din mătase albastră pe care a fost aplicată o dantelă argintie lucrată cu fire metalice din benzi strâns înfășurate “în S” pe miez de mătase albă.⁵⁶

*

O temă distinctă a cercetărilor despre copilărie cuprinde evenimentele ceremoniale care marchează trecerea de la un statut social sau religios către altul. Toate cele trei mari rituri de trecere: nașterea/ botezul, logodna – căsătoria/ nunta și moartea/ înmormântarea au tangență cu copilăria și adolescența. Primele două reprezintă jaloanele de început și de sfârșit ale perioadei necesare

⁵⁴ Sándor Szilágyi, *Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae*, vol. II (1576–1596) (Budapest, 1876) (în continuare: MCRT), 67, 180, nr. III și II; VI (1608–1614) (1880), 156, nr. XVIII.

⁵⁵ Oța, *Orizonturi*, 220, 227, 232–234, 245–248, 251, 254, 259, 261, 269, 271, 278, 288, 296, 300; Dumitru Țeicu, *Banatul montan în Evul mediu* (Timișoara: Editura Banatica, 1998), 138.

⁵⁶ Petru Bona, *Biserica medievală din Caransebeș* (Caransebeș, 1993), 76, 78, 80, 85, 90–92; Oța et alii, “Câteva observații,” 300–304.

ca micuții să devină “oameni mari”, în timp ce ultima este epilogul nefericit al unei existențe prea scurte. Riturile de trecere conțin trei elemente distincte și consecutive: separarea, tranziția și reîncorporarea. Persoana pe care se centreză riturile este, în primul rând, separată simbolic de vechiul său statut, apoi suferă adaptarea la noua condiție în perioada de tranziție, pentru ca, la urmă, să fie reintegrată în comunitate pe noua sa poziție socială.

Botezul avea o însemnătate mai mare decât nașterea, deoarece prin această taină noul născut primea un nume și o identitate, intra în rândul comunității creștine, devenind o ființă socială completă. Era de preferat ca pruncii să fie botezați la scurt timp după naștere. Mai mult chiar, dacă bebelușul era foarte bolnav și în primejdie de a se stinge imediat, el putea fi creștinat oricând, inclusiv în perioadele de interdicție. Părinții spirituali aveau o autoritate morală similară sau chiar superioară celei a părinților biologici. Dicționarul lui Mihai Halici înregistrează termenii *nănaș* = *compater* (cumătru, nașul în raport cu părinții botezatului), *patrinus* (naș (mai ales) de botez) și *nănășie* = *cognatio spiritualis*.⁵⁷ Săvârșirea tainei botezului trebuie analizată în contextul celor două realități din Banatul medieval, anume coexistența îndelungată a confesiunilor catolică și ortodoxă (la care se adaugă cultele reformate, după 1540) și efortul sistematic al bisericii romane de a câștiga cât mai mulți credincioși, în detrimentul celorlalte credințe. Ofensiva catolicismului este ilustrată convingător în porunca din 5 decembrie 1428 a regelui Sigismund de Luxemburg “ca toți nobilii, cnezii și chiar și țărani să-și boteze copiii cu preoți catolici, iar nu cu schismatici și nimeni să nu îndrăznească în vreun fel să ducă ori copilul său, ori pe al altuia, pentru botez, la un preot schismatic, sub pedeapsa pierderii bunurilor sale. Ba încă și tuturor preoților schismatici, ce se află pe cuprinsul regatelor noastre, le oprim a mai boteza pe cineva din țara Caransebeșului”.⁵⁸ Situația din secolele următoare este cunoscută din relatările misionarilor catolici care evidențiază superstițiile din mediul ortodox. Una din ele era legată de implicarea preoților sârbi în practici și ritualuri ce nu au acoperire dogmatică, sacralizându-le prin simpla lor prezență, de exemplu oficierea slujbei pentru pruncii nebotezați.⁵⁹ Aceleași rapoarte arată carențele asistenței religioase, dar și progresele făcute pentru administrarea botezului în rit catolic. La 14 octombrie 1639, franciscanul Marco Bandini relatează cazul neobișnuit al unui bătrân centenar “vecin cu moartea” (!), din Carașova, care în toată viața lui nu cunoscuse nicio altă taină decât aceea a botezului (*et in detto Karasseuo ... era un vecchio*

⁵⁷ DVL, 104, nr. 2850, 2851.

⁵⁸ Ioan D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I (Timișoara, 1980), 89–90, nr. 39.

⁵⁹ Adrian Magina, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500–1700)* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2011), 128.

hormai d'anni 100 jam morti vicinus, nunquam confessus, nec communicatus, et quod pejus est, excepto sacro baptisate nullo Catholicae religionis decore ornatus).⁶⁰ Activitatea misionarilor a cunoscut cele mai mari succese la Lipova (286 de copii de toate vârstele botezați în ultimele luni din 1641) și Caransebeș (409 persoane, dintre care mulți copii, botezate în 1645).⁶¹ Confesiunea și împărțășania, două sacramente strâns legate între ele, nu sunt decât rar semnalate documentar. Rapoartele insistă asupra absenței lor îndelungate, astfel că persoane de 80–90 de ani nu se mai împărțășiseră din copilărie, iar tinerii nu au beneficiat niciodată de această asistență spirituală.⁶²

Logodna și căsătoria sunt evenimentele care anticipează, respectiv marchează trecerea tinerilor în lumea adulților responsabili. Logodna se putea perfecta foarte devreme, în adolescență sau chiar mai înainte, și era privită ca o garanție a preconizatei căsătorii. Aceste momente importante sunt luminate de surse diverse, printre care dicționarul umanistului Halici: *logodescu-mă = paciscor, căsătorescu-mă = nubo, însoru-mă = uxorem duco, măritu-mă = nubo*.⁶³ Omul renunță la feciorie și devine *fâmeiat = habens familiam*.⁶⁴ Alianța matrimonială are mai multe ipostaze: *ginerie* sau *socrie* (fără corespondent latinesc) și evidențiază relațiile dintre *ginere = gener, socru = socer*⁶⁵ și cumnați (*badița/tataișă = uxor fratris*).⁶⁶ În majoritatea cazurilor, fata era măritată de către tatăl ei, iar în absența acestuia, de frații mai mari, de mama rămasă singură sau de rudele colaterale. La 4 aprilie 1343, nobilul Ladislau, fiul magistrului Gall de Omor (Rovinița Mare, jud. Timiș) și-a arătat generozitatea față de Clara, sora sa după mamă, și de tânărul ei logodnic (*nobili juveni magistro Blasio sponso suo karissimo*), oferindu-le ca dar de nuntă jumătate din posesiunile familiale. Un document ulterior, din 6 octombrie 1347, aduce precizarea că la consumarea aceluia fericit eveniment Clara era încă minoră (*nobilem puellam*).⁶⁷ Aproape un

⁶⁰ István György Tóth, *Litterae Missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*, vol. II (Roma-Budapest, 2003), 1087, nr. 366.

⁶¹ Zach, *Die Bosnische Franziskanermission*, 150, nr. 24; Tóth, *Litterae*, II, 1452, nr. 518a.

⁶² Magina, *De la excludere la coabitare*, 142.

⁶³ DVL, 84, 93, 99, 101, nr. 1159, 1895, 2393, 2572.

⁶⁴ DVL, 85, nr. 1238.

⁶⁵ DVL, 89, 121, nr. 1523, 1524, 4251, 4253. Pentru noră, termenul consemnat de Halici este *nor = norus*, acest *nor* fiind folosit la Armeniș chiar și în 1965 (Vasile Scurtu, *Termenii de înrudire în limba română* (București, 1966), 207, nota 5).

⁶⁶ DVL, 75, 124, nr. 387, 4571.

⁶⁷ Pesty, *Oklevelek Temesvármegyé, 72–73*, nr. 40 (1343); Magyar Nemzeti Levéltár, *Diplomatikai Levéltár* DL 91383 (1347, original inedit); Ferenc Sebők, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. XXXI (1347) (Budapest-Szeged, 2007), 480, nr. 932 (1347, rezumat). Evocarea acestei căsnicii, la Ligia Boldea, “Câteva observații asupra imaginii femeii în documentele medievale bănățene (1300–1450),” în Iosif Marin Balog, Ioan Lumperdean, Lorand Mádlly, Dumitru Țicu, coord./ Hrsrg.,

secol mai târziu, pe 29 august 1436, Ivan zis Horwath de Pettre și fiul său, Ștefan, au măritat-o pe copila Doroteea (fica primului, respectiv sora lui Ștefan) cu Ladislau de Sama (*quod ex quo nobilem puellam Dorotheam filiam prefati I[w]an, Ladislai de Sama legitimum tradidissent in consortem*), cărora le-au donat, cu chibzuință, jumătate din posesia Petroman din comitatul Timiș.⁶⁸

O istorie a copilăriei fără o privire asupra mortalității infantile nu poate fi completă, dat fiind faptul că aceasta a cunoscut valori ridicate, iar oamenii din societatea medievală au trăit într-o familiaritate cotidiană cu moartea. Pentru clarificarea aspectelor funebre, cele mai pertinente informații le oferă arheologia. În primul rând, majoritatea copiilor decedați se înhumau direct în groapa simplă. Urmele unor sicrie de copii s-au descoperit doar la Cenad (jud. Timiș) și Caransebeș, aceste accesorii indicând starea materială bună a familiilor decedaților.⁶⁹ Tot pe cale arheologică au fost evidențiate câteva morminte duble unde au fost înhumați împreună fie mama și pruncul ei (Petnic – Dealu Țolii), fie doi copii (Svinița), ambele în jud. Caraș-Severin.⁷⁰ Mormintele de copil conțin un inventar variat, exemplificat în paginile anterioare. Unele locuri de veci surprind practici de înhumare ce devoalează credința în care au fost crescuți copiii. Este vorba de mormintele în care mâna dreaptă este flectată din cot, cu palma adusă pe claviculă, și/ sau antebrațul stâng este pus pe torace. Asemenea cazuri au fost descoperite la Ciclova Română – Morminți, Cuptoare-Sfogea, Gornea-Căunița (ambele palme aduse la umăr), Nicolinț, Obreja – Sat Bătrân, Pojejena-Nucet (toate în jud. Caraș-Severin). Despre defuncții care au avut brațele flectate din cot, cu palmele aduse pe clavicule sau la gât, s-au emis două ipoteze. Prima dintre ele are în vedere practici rituale de dinainte de înmormântare, cu scopuri antivampirice, și a fost legată în special de credințe ale slavilor. A doua teorie susține că aceste morminte aparțin unor persoane de credință bogomilă care s-a răspândit la nordul Dunării, în special din secolul al XI-lea.⁷¹ De asemenea, este semnalată practica depunerii unor monete de argint (din perioada romană sau emise între 1150 și 1200) la capete de adolescent (Cuptoare-Sfogea) și copii (Gornea-Căunița).⁷²

Multiculturalism, identitate și diversitate. Perspective istorice. În onoare prof. univ. dr. Rudolf Gräf la împlinirea vârstei de 60 de ani/ Multikulturalismus, Identität und Diversität. Historische Perspektiven. Festschrift für Professor Rudolf Gräf zum 60. Geburtstag (Cluj-Napoca, 2015), 134, 139.

⁶⁸ Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara*, ed. Adrian Magina, Livia Magina, vol. II (1430–1470) (Cluj-Napoca, 2014), 68, nr. 45. Pettre și Sama sunt așezări dispărute, prima fiind localizată lângă Jebel.

⁶⁹ Oța, *Orizonturi*, 43, 226; Oța et alii, “Câteva observații,” 293, 305.

⁷⁰ Oța, *Orizonturi*, 275, 282.

⁷¹ *Ibid.*, 48, 229, 231, 245, 267, 271, 275.

⁷² *Ibid.*, 234, 245, 248.

În rândul evenimentelor cu încărcătură spirituală pentru copii se înscriu și cele menționate în dicționarul lui Mihai Halici: descântecetele (*deskent = carmen, incantatio*), colindele (*kolinde = eccloga*) și petrecerile date cu prilejul nașterii sau al aniversărilor (*megyeleu = convivium natale*).⁷³

Schimbarea religiei copiilor a fost rezultatul prozelitismul catolic (secolele XIV–XVII) și islamizării (după 1552), însă fenomenul este rar consemnat în mod explicit. De exemplu, la 30 martie 1642 au fost botezați în ritul catolic trei copii de calvini (*tres pueros calvinistas*) din Becicherecu Mare.⁷⁴ Convertirea la Islam a fost mai pronunțată în eyaletul Timișoarei, unde au existat familii mixte în care, de regulă, femeia este creștină, iar tatăl și copiii sunt musulmani. În această parte a Banatului relațiile de familie (căsătorii, divorțuri, întreținerea soțiilor și a copiilor) au fost reglementate exclusiv de dreptul canonic islamic și s-au aplicat inclusiv familiilor mixte. Cucerirea militară a Banatului montan (1658) a fost însoțită de extinderea obiceiurilor musulmane. Edificatoare este situația călărețului Kurd Ali care a servit cu soldă în garnizoana otomană a Caransebeșului. El a avut șase soții, din care doar una creștină (pe nume Sofia), și tot atâția copii din mame diferite (trei băieți și trei fete). Toți copiii au fost musulmani, iar în momentul dispariției tatălui lor, prin 1673–1674, erau încă minori.⁷⁵

*

Joaca și jocurile sunt elemente definitorii pentru copilărie. Joaca este modalitatea principală a copiilor de a-și exprima abilitățile de socializare, de gândire, de rezolvare de probleme și de a persevera în finalizarea unei sarcini. Joaca facilitează dezvoltarea capacității copilului de a face față provocărilor vieții, și totodată, îi asigură adaptabilitatea socială și emoțională. Natura a făcut din copii o comunitate veselă și zgomotoasă, pusă pe glume. Nu întâmplător, dicționarul lui Halici reține cuvintele *șagă = iocus, șăguiesc = iocor, șăgaci/ șuguitar = iocosus*.⁷⁶ Copilăria este perioada unor preocupări aparent neserioase, dar care formează dexterități: aruncatul cu pietre, trasul cu praștia (*prashtie = funda*, în DVL)⁷⁷, bulgăritul cu zăpadă și cățărutul (*cucuiedz = exalto, cucuiedzu-mă = exaltor*, în DVL).⁷⁸ O parte a timpului este petrecută cu hoinăritul, scăldatul, săniușul, cu felurite jocuri: “baba-oarba”, “de-a v-ați ascunselea”, “de-a soldații”. Cronica lui Elhadj Ibrahim Naimeddin menționează că la Timișoara, în 1695,

⁷³ DVL, 80, 94, 100, nr. 820, 2025, 2505.

⁷⁴ Zach, *Die Bosnische Franziskanermission*, 80, nr. 1.

⁷⁵ Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 70–71.

⁷⁶ DVL, 116, 117, 123, nr. 3867, 3928, 3929, 4497.

⁷⁷ DVL, 112, nr. 3494.

⁷⁸ DVL, 96, nr. 2159, 2160.

militarii jucau oină, activitate perfect compatibilă și cu cei mai mici.⁷⁹ O formă de răsfaț este și datul în diferite leagăne (*leagăn = cunae, skrencsob, scrâncio-bu-mă* – ultimele fără corespondent latinesc la Halici).⁸⁰ Copiii puteau fi antrenați și în alte activități ludice, cu valențe educative și morale, precum piese de teatru cu subiecte religioase și șezători, aspecte care vor fi analizate distinct. Adolescenții au preocupări specifice vârstei lor: călăria, jocurile de oină, popice, țințar, zaruri, trasul cu arcul/ arbaleta/ puștile mici (*puskulicze = scloppus*, în DVL)⁸¹, prinderea păsărilor, pescuitul și vânatoarea. Băieții cei mari, care audiază cursuri universitare, erau atrași irezistibil de tentațiile vieții de student: carnavaluri, petreceri cu (multă) băutură, posibil urmate de altercații, jocurile de noroc și ... altele ...

Jucăriile medievale lipsesc cu totul din sursele arheologice, iconografice și scrise ale Banatului, ceea ce face ca astăzi să fie inoperabil un concept care s-a dovedit extrem de fructuos în istoriografiile străine, anume *cultura materială a copiilor*.⁸² Lipsa efectivă a jucăriilor (majoritatea confecționate din materiale perisabile) nu lasă decât varianta de a deduce varietatea de artefacte: cuburi, figurine și păpuși, fluier, clopoței și zurgălăi, moriști, pocnitori, scârțâtori, săbii, titirezuri etc.

*

Copilăria nu este doar o perioadă de joacă, ci și timpul în care cei mici sunt introduși treptat în lumea adulților. Exista o evidentă creștere graduală a responsabilităților încredințate celor mici: treburi mărunte prin casă, păzitul animalelor domestice, munca la câmp, ucenicia formală etc. O scrisoare din aprilie 1337 evocă pățania unor copii păstori care nu au reușit să împiedice intrarea animalelor încredințate pe ogoarele vecinilor.⁸³ Trecerea anilor evidențiază la copii o serie de calități și talente care, îndrumate și încurajate corespunzător, asigură succesul din viața adultă. Parcursul ascendent poate fi sesizat îndeosebi în mediul elitelor, pentru care există o bună reflectare documentară. O modalitate de afirmare era îndeplinirea cu credință a unor misiuni poruncite de suverani. Devotamentul și priceperea puteau fi dovedite atât la Curtea princiară/ regală, cât și pe cuprinsul țării. Activitatea de la Curte era o experiență foarte complexă, care avea un pronunțat caracter pedagogic și psihologic. Pe de o parte, se producea ruptura de familie și de afectivitatea asigurată de acest mediu, iar

⁷⁹ Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 282.

⁸⁰ DVL, 98, 119, nr. 2352, 4148, 4149.

⁸¹ DVL, 113, nr. 3641.

⁸² *Children and Material Culture*, Joanna Sofaer Derevenski, ed. (Londra-New York, 2000).

⁸³ Pesty, *Oklevelek Temesvármegye*, 44–45, nr. 31. Cele două așezări sunt dispărute.

pe de altă parte, se realiza introducerea într-un univers cu totul diferit, care își avea propriile reguli de conduită și coduri de comunicare, cunoscuta “etichetă a Curții”. În mediul aulic copilul înțelegea treptat valoarea, relativitatea și flexibilitatea ierarhiei sociale, iar totodată se integra într-o rețea foarte influentă, care, dacă știa să o cunoască și să o exploateze, i-ar fi asigurat beneficii substanțiale la maturitate. Șirul exemplurilor poate începe cu menționarea tânărului Paul Himfi ca slujitor al reginei maghiare Elisabeta Lokietkówna (*aule nostre iuvenis*), la 30 august 1333.⁸⁴ De informații mai consistente se bucură perioada de ucenicie a lui Ștefan Josika, nobil aflat în serviciul personal al cardinalului Andrei Báthori încă din 1582–1583 (*Stephano Jósika cubiculario Reverendi domini Andreea Báthori*). După câțiva ani (22 decembrie 1585), tânărul bănățean figurează ca secretarul lui Sigismund Báthori, principele care, deopotrivă, i-a acordat și i-a luat demnitatea de cancelar al Transilvaniei (1594–1598), apoi indirect i-a cauzat chiar moartea.⁸⁵ Nestatornicul suveran a fost slujit și de alți bănățeni, precum *Vaida Micleus che fù pagio di Camara de Sigismundi Battori*.⁸⁶ Peste ani, meritele și serviciile credincioase, etalate/ făcute din fragedă tinerețe de nobilii Sigismund Fiat (*a primis adolescentiae temporibus*) și Francisc Josika (*ab inunte aetate*) au reprezentat motive temeinice pentru a fi răsplătiți de principele George Rákóczi I (20 martie și 1 iunie 1635).⁸⁷

O altă cale de afirmare socială era participarea la războaie, însă aceasta era condiționată de împlinirea unei vârste corespunzătoare. Decretul regelui Mathia Corvin, din 5 ianuarie 1459, enumeră în mod expres copiii și orfanii printre categoriile ce nu pot participa în persoană la oaste: *Deinde vidue, orphani, debiles ac membris orbat, senes, pueri et alii quilibet, quod tali defectu tenentur, quod personaliter exercituare non possent* (art. XXVIII).⁸⁸ Totuși, dese invazii otomane au reprezentat tot atâtea ocazii de afirmare a priceperii și vitejiei tinerilor. Chiar și copiii puteau fi de ajutor, furișându-se pentru a spiona dușmanul. Într-una din ultimele zile ale îndelungatei sale domnii (1 decembrie 1437), regele Sigismund de Luxemburg a răsplătit material meritele și serviciile prin care Nicolae Voievodul de Giarmata s-a distins începând chiar din

⁸⁴ Antal Fekete Nagy, László Makkai, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 post Christum* (Budapest, 1941), 73, nr. 44.

⁸⁵ Endre Veress, *Monumenta Hungarorum in Polonia (1575–1668)*, vol. I: *Rationes Curiae Stephani Báthory Regis Poloniae Historiam Hungariae et Transylvaniae Illustrantes (1576–1586)* (Budapest, 1918) (colecția Fontes Rerum Hungaricarum, III), 178, 184, 186, 203, 210 (exemplificarea cumpărăturilor făcute pentru Andrei Báthori); Veress, *Documente*, III, 59, nr. 28 (1585).

⁸⁶ Eudoxiu Hurmuzaki, Nicolae Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XII (1594–1602) (București, 1903), 1123, nr. MDCXXVIII (ianuarie 1601).

⁸⁷ Pesty, *Krassó*, IV, 299, 303, nr. 543, 545.

⁸⁸ Ferenc Döry, György Bónis, Géza Érszegi, Zsuzsa Teke, *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns*, vol. II (1458–1490) (Budapest, 1989), 117.

prima sa tinerețe, participând la numeroase expediții militare (*a primevo sue iuventutis tempore in nonnullis nostris et regni nostri exercitualibus expeditionibus*). De asemenea, lunga captivitate la otomani nu l-a demoralizat pe Ladislau Pribeagul de Racovița ci, din contră, l-a ambiționat să se alăture altor bănățeni (frații Ladislau și Ludovic Fiat) în luptele sângeroase cu turcii, fapt evidențiat în dania regală din 15 februarie 1519, când se aminteau serviciile făcute de ei de la o vârstă fragedă (*ab ineunte etate ipsorum in confinibus contra Thurcos crucis christi inimicos fideliter et viriliter non sine copiosa sanguinis ipsorum effusione uti didicimus exhibuerunt ...*). Dovezi există și pentru secolul următor, când principele Sigismund Rákóczi a dăruit câteva posesii militarilor Martin Radici și Ioan Pribek din Lugoj ca recompensă a serviciilor făcute *a primis iuventutis eorum diebus* (28 iunie 1607).⁸⁹

*

Educația copiilor a reprezentat mereu o preocupare importantă pentru familie și societate, scopul ei declarat fiind pregătirea tinerilor pentru viață. Prin natura lor, copilăria și tinerețea sunt asociate cu naivitatea, cu lipsa discernământului și experienței. Aceste aspecte sunt semnalate în dicționarul lui Mihai Halici: copilul naiv (*lud = infans, innocens*), simplitatea (*ludete = infantia, innocentia*), dar și căderea “în mintea copiilor” (*aludzesc = puerasco, aludzit – fără corespondent latin*).⁹⁰ Trăsăturile puerile devin impedimente majore în viața adultă, astfel că misiunea educației formale și informale este să asigure instruirea corespunzătoare, iar a legislației să apere inocența. Un bun exemplu se regăsește în *Decretum Minus* (art. LXVII, §1–3), emis de regele Vladislav II, la 2 iunie 1498, unde tinerețea este asociată cu lipsa experienței și a instruirii, aspect incompatibil cu o bună administrație: “există mulți domni prelați care, spre dezonarea întregii moșii clericale, acordă cu risipă beneficii nu persoanelor potrivite și merituose, ci celor tineri și neinstruiți (*non personis idoneis et benemeritis, sed iuvenibus et indoctis*), complet neadecvate acestor beneficii, fără aprobarea regelui”. Prin urmare, urmau să fie revocate “acele beneficii care au fost acordate fără aprobarea majestății regale persoanelor tinere, ignorante și neînvățate (*personis iuvenibus atque idiotis et indoctis*) și se vor acorda persoanelor adecvate”.⁹¹ Pentru Banat, ilustrativă este întâmpinarea din 19 mai 1620, făcută de nobilul Grigore Bucosnița pentru anularea unui act prin care

⁸⁹ Pesty, *Diplome*, II, 80, nr. 56 (1437); Pesty, *Szörényi*, III, 163, nr. 139 (1519); Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 339–340, nr. 127 (1607).

⁹⁰ DVL, 73, 99, nr. 162, 163, 2426, 2427.

⁹¹ Dezső Márkus, coord., *Corpus Juris Hungarici/ Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvényzikkék* (Budapest, 1899), 632, 634.

și-a vândut curtea nobiliară din Caransebeș, socotind că a încheiat tranzacția în condiții dezavantajoase fără sfat și din necunoștință tinerească (*minus consulte et ex iuvenili ignorantia*).⁹² Rezultatul demersului nu este cunoscut, dar se poate ca tânărul să fi avut succes, având de partea sa prevederile Tripartitului lui Werböczi (pars I, titulus CXXVIII, §1–3): “dacă tânărul ar fi făcut o recunoaștere permanentă a bunurilor și drepturilor sale de proprietate pentru oricine, în orice moment, în orice loc, înainte de a împlini vârsta completă, adică 24 de ani, ademenit de daruri și înșelat de discuții măgulitoare și nefiind înspăimântat și forțat de amenințările cuiva, astfel de recunoașteri pot fi revocate ulterior și anulate prin prezentarea unei scrisori de vârstă (...) dar dacă neglijează revocarea și retragerea în timp a acestor recunoașteri, recunoașterile vor avea ulterior forța valabilității permanente și vor rămâne întotdeauna valabile”.⁹³

Evoluția învățământului din Banat s-a bucurat de cercetări substanțiale, astfel că aici vor fi evidențiate doar câteva aspecte relevante pentru secolele Evului mediu. Primele elemente de educație au fost însușite de copii în familie: deprinderea vorbirii corecte, vocabular tot mai amplu, norme de comportament, cântece, jocuri, folosirea obiectelor și uneltelor etc. Este cunoscut exemplul fericit din familia Halici, când tatăl a fost și profesor pentru fiul său. Din însemnările seniorului Mihai rezultă că a început să-și inițieze fiul în tainele alfabetului la 19 noiembrie 1650, pe când puștiul împlinise șapte ani și o lună. În primăvara următoare, în prima duminică după Paști, juniorul a început să frecventeze școala părintelui său din Caransebeș (*fungente officio Halits Mih.*).⁹⁴ Preocupările didactice ale lui Mihai Halici senior sunt dovedite prin elaborarea unor materiale speciale, rămase ca moștenire fiului: amintitul dicționar româno-latin (*Vocabularium paterna manu scriptum*), culegeri de cântări (*Cantiones Paschales, Nativitatis et Pentecostales paterna manu scriptae, Cantiones Funebres Valachicae scriptae*) și de citate ciceroniene (*Phrases Ciceronis paterna manu scriptae*).⁹⁵

După vârsta de șapte ani, instruirea depășește limitele casei și se realizează organizat în școli. Importanța învățământului este conștientizată mai pronunțat în secolele XVI–XVII, iar indiciile nu lipsesc. La 5 septembrie 1575, Toma diacul (*literatus*) din Lipova a lăsat prin testament suma de șase florini unui copil de școală, probabil orfan de tată (*item sex florenis lego Paulo scolastico*

⁹² Adrian Magina, “O sursă pentru istoria Banatului în secolul al XVII-lea: Protocoalele capitlului de la Alba Iulia,” în Balog *et alii*, *Multiculturalism*, 171, nr. 1.

⁹³ CJH, 210, 212.

⁹⁴ Drăganu, “Mihai Halici,” 78–79.

⁹⁵ Florian Moldovan, “Familia Halici din Caransebeș (sec. XVII) (Studiu istoric),” *Studii și comunicări de etnografie-istorie* III (1979): 330.

puero filio Agate Chery), dovedind nu doar bunătațe sufletească, ci și considerație față de instruire. O jumătate de secol mai târziu, Dieta de la Alba Iulia (23 iunie – 8 iulie 1624) a hotărât ca stăpânul să nu oprească copiii de iobagi de a frecventa școala.⁹⁶

Școlile mănăstirești sunt atestate de timpuriu. Hagiografia Sfântului Gerard (*Legenda Maior*) evocă momentul întemeierii primei școli capitulare la Cenad, prin anii 1030–1035, când 30 de tineri au fost dați de părinții lor să studieze Artele Liberale (*scienciis gramaticae et musicae, sub manu magistri Waltheri*).⁹⁷ Această școală a funcționat peste cinci secole, fiind suprimată de ocupația otomană instaurată la 1552. Frecventarea ei se reflectă direct într-un act papal din 28 septembrie 1404, care surprinde călătoria unor tineri spre școala din Cenad (*versus Cenadium causa studendi ad scholas accederes*).⁹⁸ De aici au plecat spre universitățile europene 49 de tineri. O școală mănăstirească a existat și la Caransebeș, până spre anul 1560, când regresul catolicismului și proliferarea cultelor reformate au condus la închiderea ei. “Locul părăsit al școlii papistașilor”, amintit într-un act din 6 mai 1566, evocă acest epilog.⁹⁹

Școlile orășenești au avut tot un caracter confesional, fiind un instrument puternic de propagandă religioasă. Extinderea cultelor reformate și stăpânirea islamică nu i-au descurajat pe misionarii franciscani și iezuiți care au avut în vedere cererile comunităților catolice locale pentru reînființarea de școli. La 1 septembrie 1581, catolicii caransebeșeni cereau misionarilor iezuiți să reînființeze o școală în oraș (*item in Karansebes collegium postulatatum est*), iar la 6 februarie și 8 martie 1582, catolicii maghiari din Timișoara solicitau de-a dreptul papei Grigore XIII să-i ajute la deschiderea unei școli în metropola otomană.¹⁰⁰ Învățămintul catolic a cunoscut un progres semnificativ în al doilea pătrar al secolului XVII, grație demersurilor inițiate de iezuitul caransebeșean George Buitul (1597–1635), el însuși educat de mic în spiritul culturii Contrareformei (*ab incunabulis fere et enutrivi et artibus liberalibus disciplina institui*).¹⁰¹ La 12

⁹⁶ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 79, 82, nr. 17; MCRT, VIII (1621–1629) (1882), 236, nr. XXII, art. VI.

⁹⁷ Ignatius Batthyány, *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta hactenus inedita cum serie episcoporum Chanadiensium* (Alba-Carolina/ Alba Iulia, 1790), 328 (întemeierea), 330–331 (extinderea școlii).

⁹⁸ *Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia*, vol. I/ 4 (*Bullae Bonifacii IX. P.M. 1396–1404*) (Budapest, 1889), 464, nr. DXXVII.

⁹⁹ Pesty, Szörényi, III, 346, nr. 243.

¹⁰⁰ Endre Veress, *Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae Temporibus Principum Báthory 1571–1613*, vol. I (1571–1583) (Budapest-Kolozsvár, 1911) (colecția *Fontes Rerum Transylvanicarum*, I), 184, nr. 59; Magina, *De la excludere la coabitare*, 156–159, nr. II-III.

¹⁰¹ Árpád Bitay, “George Buitul, cel dintâi român care și-a făcut studiile la Roma,” *Dacoromania* III (1923): 789.

februarie 1626, el sublinia necesitatea unei școli la Caransebeș, de care să beneficieze atât localnicii cât și tinerii din teritoriile ocupate de otomani: *ego doceo pueros et plures sunt nostri scholastici quem adversa partis ... qui ex Turcia et Bulgaria huc advertat cum mercibus et digevit multos inde adolescentis verturos ad scholis*. Rezultatele nu s-au lăsat așteptate: la începutul lui 1627, noua școală avea 32 de elevi, între care mulți nobili, numărul lor sporind la 45 spre sfârșitul anului.¹⁰² Instituția a funcționat până la ocupația otomană din 1658, importanța și utilitatea ei fiind mereu justificate. De exemplu, în 1645, misionarul franciscan Giovanni Desmanich expunea în mai multe rapoarte către superiori motivele pentru care *essendo necessarissimo mantenere la scuola in Caran Sebis*: atât nevoia de instruire propriu-zisă, cât mai ales atragerea copiilor ortodocși și reformați, simultan cu împiedicarea tinerilor catolici de a frecventa școlile de alte confesiuni (*Scholarum harum magna necessitas est, nam inter haereticos et schismaticos constituti, si scholae deficiant, Catholicorum filii ad haereticorum scholas transibunt, ibique una cum literis haeresim inbibent. Utilitas autem scholarum est, si floreat, nam tam schismaticorum quam haereticorum filii ad nostras scholas confluunt*).¹⁰³ Progrese s-au consemnat și la Lipova. Cele două decenii în care orașul a fost reluat de creștini de la otomani au oferit ocazia propice pentru crearea unei școli elementare (*schola literalia*). Reinstaurarea stăpânirii turcești nu i-a descurajat pe misionarii catolici care, spre mijlocul secolului XVII, au amenajat aici o școală (*scholamque erexisse in honorem Dei et utilitatem fidei civitatisque Lippaiensis*).¹⁰⁴

Învățământul calvin din Banat a apărut mai întâi la Timișoara (circa 1545–1548), unde comitele Petru Petrovici a fondat un *generale et publicum gymnasium, in quo sacra theologia, linguae, artes omnes et scientiae ... deinde dialectica et rhetorica traduntur*. Evoluția promițătoare a fost stopată de cucerirea otomană a orașului, însă demersul comandantului s-a bucurat de aprecierea contemporanilor: *nonne ille magnificus et sanctissimus Petrus Petrovich insudat ut Temeswari gymnasium plantet?* (1549).¹⁰⁵ Banatul de Caransebeș și Lugoj s-a dovedit a fi un teren prielnic pentru învățământul reformat. În 1582, unul din

¹⁰² Livia Magina, “Imprimări religioase la frontiere instabile: George Buitul și orașele din sudul Transilvaniei (secolul XVII),” *Banatica* 25 (2015): 98–99.

¹⁰³ Tóth, *Litterae*, II, 1453, 1471, 1480, nr. 519 (septembrie 1645), 527 (22 iunie 1645, de unde s-a preluat citatul) și 531 (10 decembrie 1645, când Desmanich își începea un raport despre foleasele școlii caransebeșene cu remarca: *Scholarum utilitatem instructionisque adolescentium fructum non intendo commendare*).

¹⁰⁴ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 325, nr. 118 (8 aprilie 1607); Tóth, *Litterae*, III (2005), 1815, nr. 654a (6 octombrie 1650).

¹⁰⁵ Scrisoarea lui Francesco Stancaro către senatul sibian, la Friedrich Teutsch, “Geschichte des ev. Gymnasiums A. B. in Hermannstadt,” *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, 17, I. Heft (1882): 98–99, nr. I.

traducătorii *Paliei* de la Orăștie, anume Efrem Zacan, era “dascălul de dascălie al (Caran)Sebeșului”, iar după anul 1640, la conducerea școlii reformate din acel oraș s-a afirmat cărturarul umanist Mihai Halici-tatăl.¹⁰⁶ La Lugoj s-a remarcat pastorul Ștefan Fogarasi care a reușit să publice în limba “valahică” un *Catehism* (Alba Iulia, 1648) “potrivit cu mintea copilului care încă e fraged”, lucrare destinată “pentru școlile de religia creștinească, în aceste două locuri cu deosebire, în Lugoj și în Caransebeș, pentru întărirea în credință a tinerilor elevi de acolo”.¹⁰⁷ Cu timpul “cântările românești după obiceiul din Lugoj și Caransebeș” au devenit un model impus atât superintendenților calvini ai principatului ardelean (22 septembrie 1640), cât și altor școli reformate, precum cea de la Făgăraș (3 aprilie 1657).¹⁰⁸ După cum bine s-a remarcat, “școala iezuită oferea un cadru formativ mai larg și opera cu principii mai subtile în construirea identității religioase, pe când școala reformată avea drept scop construirea identității prin promovarea unor principii religioase clare, care individualizau comunitatea respectivă în raport cu alte confesiuni”.¹⁰⁹

În eyaletul otoman al Timișoarei au fost create școli coranice (*mekteb*), foarte importante prin faptul că asigurau învățământul elementar pentru copiii musulmani mai mari de patru ani. Pregătirea era continuată în școli teologice medii și superioare (*medrese*), unde pe lângă științele islamului se predau și cursuri filosofice. Frecventarea acestor medrese a facilitat promovarea socială și obținerea unor funcții însemnate în aparatul de stat otoman.¹¹⁰ Instruirea se putea realiza și în particular, dar de această facilitare nu beneficiau decât cei înstăriți. Este cunoscut cazul lui Osman Aga din Timișoara care a rămas orfan pe la cinci ani, iar începând cu 1676 a locuit în casa fratelui său (ofițer de ieniceri), unde a primit o educație aleasă de la profesori particulari. Osman a studiat aceleași obiecte care erau predate în școlile coranice, reușind să devină maior (*odabași*) în 1688.¹¹¹ Rețeaua școlilor islamice din întregul Banat supus otomanilor este cunoscută doar din însemnările incomplete ale călătorului Evliya Celebi pentru anii 1660–1661. El remarcă existența școlilor pentru copii (*mekteb*) la Lipova și Timișoara – câte 7, Cenad – 4, Orșova – 1, Becicherecu Mare – număr neprecizat, dar nu semnalează vreo școală la Caransebeș sau Lugoj, fapt explicabil prin ocuparea recentă a orașelor. De asemenea, Celebi consemnează școlile superioare (*medrese*) din Becicherecu

¹⁰⁶ Viorica Pamfil, *Palia* (București, 1968), 10; Moldovan, “Familia Halici,” 305–331.

¹⁰⁷ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I (1508–1716) (București, 1903), 163, nr. 53.

¹⁰⁸ Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane (1599–1699)* (Cluj, 1940), 207, 272, nr. 87 și 115.

¹⁰⁹ Magina, *De la excludere la coabitare*, 105.

¹¹⁰ Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 241–251.

¹¹¹ *Ibid.*, 292, 294.

Mare – număr neprecizat, Cenad – 3, Dudești și Orșova – câte una, dar, inexplicabil, omite menționarea celei din Timișoara!¹¹²

Educația academică era rezervată adolescenților și tinerilor adulți care erau ambițioși, înstăriți și se încumetau să plece pentru câțiva ani departe de casă. Pregătirea lor începea în cadrul facultăților de Arte Liberale și continua prin specializările oferite de facultățile “superioare” de drept, medicină și teologie. Registrele facultății de Arte Liberale din Viena oferă informații concrete despre cursurile propuse studenților săi.¹¹³ Se remarcă un tratat de gramatică, denumit chiar *Doctrinale puerorum*, elaborat prin 1210 de Alexander de Villa Dei (Villedieu-les-Poêles, în Normandia) și care a fost utilizat inclusiv pe parcursul secolului al XV-lea.¹¹⁴ Pentru perioada anterioară cuceririi otomane au fost repertoriați circa 180 de tineri originari din Banatul istoric care au frecventat universități europene (Bologna, Cracovia, Paris, Viena, Wittenberg etc.). Majoritatea studenților au provenit din Timișoara (52 – primul fiind atestat la Viena, în 1397), Cenad (49 – șirul începe tot la Viena, din 1396), Lipova (32 – de la 1383, Viena) și Caransebeș (11 – începând cu 1450, Cracovia). Un procent semnificativ de cursanți (circa 14% din total) intră în posesia unor titluri academice: *baccalareus* (13), *magister* (3), *licentiaus* (2), *doctor* (6), îndeosebi la universitatea vieneză.¹¹⁵ În secolul de după cucerirea otomană, frecvența universităților europene a cunoscut o diminuare foarte puternică. Astfel, între 1552 și 1700, nu sunt înregistrați în matricolele universitare decât nouă studenți proveniți din banatul caransebeșean. Scăderea se explică prin ocupația otomană care a cuprins câmpia Banatului și Ungaria centrală, îngreunând accesul spre Occident. Se poate remarca orientarea cvasi-exclusivă a tinerilor spre colegii și universități catolice (Viena, Graz, Olomouc, Roma), doar Mihai

¹¹² Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI (București, 1976), 499, 507, 648–650, 695. Cristina Feneșan semnalează documentat existența medresei din Timișoara (*Istoria Banatului otoman*, 245–246, 248–249) și evidențiază rolul și caracteristicile școlilor superioare teologice în cadrul societății otomane.

¹¹³ Paul Uiblein, *Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis 1385–1416* (Graz-Wien-Köln, 1968); Thomas Maisel, Ingrid Matschinegg, *Acta Facultatis Artium. Personen-Nennungen im Zusammenhang mit Prüfung, Graduierung und Verteilung der Vorlesungsthemen*, vol. II (1416–1447), III/1 (1447–1471), III/2 (1471–1497), IV (1497–1555) (în continuare: AFA) (Wien, 2007).

¹¹⁴ Tratatul este publicat în colecția Monumenta Germaniae Paedagogica, XII (Berlin, 1893).

¹¹⁵ Costin Feneșan, “Studenți din Banat la universitățile străine până la 1552,” *Revista de istorie* XXIX, nr. 12 (1976): 1946, 1948, 1955–1964; datele acestui studiu de referință au fost completate prin cercetări ulterioare: Sándor Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (Bukarest, 1979); Tóth Péter, “A csanádi székeskáptalan kanonokjainak egyetemjárása a későközépkorban,” *Magyar egyháztörténeti vázlatok*, nr. 1–2 (2007): 37–58; Dragoș Lucian Țigău, “Noi informații despre prezența bănațenilor la Universitatea din Viena (secolele XIV–XVI),” *Banatica* 20/II (2010): 49–62.

Halici-fiul preferând centre academice reformatate (Basel, Leyda). Numărul mic a fost compensat prin valoarea intelectuală a câtorva absolvenți: George Buitul, Gabriel Ivul și Mihai Halici.¹¹⁶ Absolvirea facultății “de Arte” semnifică sfârșitul adolescenței și intrarea în viața de adult: *Baccalariatus erat primus gradus academicae dignitatis, qui conferebatur juvenibus scholaribus ... corona laurea baccifera a magistris donandis.*¹¹⁷ Indiscutabil, au existat și oameni instruiți, dar fără studii academice. De exemplu, George Loncea “încă de copil a disprețuit ademenirile viciilor și s-a aplecat spre disciplinele Artelor Liberale cele mai vrednice de cinste”, devenind notar și socotitor al târgului Lugoj, înainte de 20 aprilie 1628.¹¹⁸

*

Statutul juridic al tinerilor transpune dintr-o multitudine de acte administrative, legislative și patrimoniale. Dintre acestea se detașează Tripartitul juristului István Werbőczy, care sintetizează într-o mare măsură normele de drept și practicile secolelor anterioare. În primul rând, acest monument legislativ face delimitări clare ale vârstelor tinerilor, care nu coincid cu jaloanele stabilite de savanți. Astfel “trebuie știut că unii copii sunt în vârstă, alții nu (*alii sunt perfectae aetatis, alii imperfectae*). Bărbații împlinesc vârsta la douăzeci și patru de ani; femeile, conform obiceiurilor noastre actuale, la vârsta de șaisprezece ani” (pars I, titulus CXI, §2). Noțiunea de “etate perfectă” ar corespunde astăzi majoratului, iar vârsta “imperfectă” anilor de minorat, care acoperă copilăria și adolescența biologică. În cadrul vârstei “imperfecte” Werbőczy distinge o vârstă nelegală (*illegitimae aetatis*) care ar coincide cu copilăria, apoi o vârstă legală (*legitimae aetatis qui & puberes dicuntur*) în care intră puberții și adolescenții: fetele mai mari de 12 ani și băieții care au trecut de 12 (situația de la 1500) sau de 14 ani (conform vechilor cutume). În timpul vârstei “legale” băieții dobândeau progresiv diverse capacități juridice: la 14 ani “pot începe să numească avocați”, la 16 ani “pot încheia acte cu privire la datorii și gajuri”, de la 18 ani dispun liber de “obiectele lor din aur și argint și alte bunuri mobile”, iar la împlinirea vârstei perfecte, 24 de ani “ei au autoritatea deplină de a vinde, schimba și înstrăina prin orice titlu toate bunurile și drepturile lor de proprietate după cum doresc” (pars I, titulus CXI, §3–6). În privința fetelor, la 12 ani “pot numi în mod similar

¹¹⁶ Prezentarea celor nouă studenți, la Miklós Szabó, Sándor Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700* (Szeged, 1992), nr. 532, 584, 715, 915, 1190, 1917, 2037, 2130, 2562.

¹¹⁷ Joseph Muczkowski, *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849* (Cracoviae, 1849), 443.

¹¹⁸ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat. Secolele XVI–XVII* (Timișoara: Editura de Vest, 2007), 98, 248, nr. 15 și X.

avocați”, la 14 ani “li se permite să zălogească bunuri mobile și obiecte din aur și argint”, pentru ca de la 16 ani să poată dispune liber “după cum doresc, de sfertul lor filial, de dota lor și de toate celelalte drepturi de proprietate”. Foarte prudent, Werbőczy a prevăzut ca fetele mai mari de 16 ani, proaspăt măritate ori încă tutelate, “nu ar trebui să fie forțate prin amenințarea cu violența la orice recunoaștere; și în acest caz, după ce s-au dat în căsătorie, sunt libere să revoce și să retragă o astfel de recunoaștere forțată” (pars I, titulus CXI, §7–8).¹¹⁹ În cuprinsul codului său, juristul folosește diverși termeni pentru a defini vârsta: *filiium suum puberem atque legitimae aetatis* (titlul LII), *perfectum tempus legitimae aetatis matrimonium* (titlul LIII), *filios impuberes & tenerae aetatis* (titlul CXIX), *imperfectae aetatis seu minores viginti quatuor annis* (titlul CXXII), *pupilli tamen illegitimae aetatis* (titlul CXXIV) etc. În documentele bănățene, trecerea de la vârsta nelegală la cea legiuită pentru a purta procese este menționată începând cu anii 1404–1405. Astfel, în cadrul procesului Anei, fiica lui Neagu de Recaș, pentru a obține sferturile de moșie, era menționat succesorul îndreptățit, anume Stanislau, nepotul de frate al Anei, mai întâi ca minor (*Stanislao filio Nicolai filij Nawgwł de Rewkas puero in tenera etate constituto*), apoi cu depline drepturi conferite de vârstă (*Idem Stanislaus adultam et legitimum perveniret etatem, valeret et presumpmeret iudicare*).¹²⁰

Mărturiile epocii evidențiază și o serie de situații vulnerabile, anume ipostaza de copil nelegitim și starea de orfan. Prima din ele a determinat disconsiderația societății, iar a doua a diminuat ori a anulat afectivitatea părintească, dovedindu-se astfel a fi surse permanente de disconfort psihic pentru micuții fără de noroc. Bastarzii s-au lovit de disprețul comunității pentru că reprezentau dovada vie și continuă a păcatului săvârșit de părinți. Cei mai vitregiți sunt copiii nelegitimi născuți de mame desfrânate; ei apar în forme de exprimare a descărcării emoționale (invective) cu destinatar la persoana I, a II-a sau a III-a. Un exemplu edificator provine din mai 1503, când *nobilis vir* Nicolae Măciș își lasă la o parte politețea rangului și se bălăcărește grozav cu cei care i-au încălcat proprietatea. Fiecare parte refuză să accepte pretențiile celeilalte și se (în)jură a fi copil de târfă dacă ar ceda (*tales filii meretricis sumus nos, sicut et tu es ... idem prefatus Nicolaus Machkasi dixisset vituperando se ipsum: quod filius meretricis sit si restituet eos ...*). Nici cancelarul ardelean Ștefan Josika, care provenea dintr-o familie nobiliară românească caransebeșeană, nu a scăpat de asemenea injurii, fiind numit de Ștefan Bocskai *egy oláh kurva fiának* (1598).¹²¹

¹¹⁹ CJH, 194, 196.

¹²⁰ Pesty, *Oklevelek Temesvármegyé, 337–338*, nr. 204.

¹²¹ Pesty, *Szörényi*, III, 144, 147, nr. 127 (1503); Sándor Szilágyi, *Szamosközy István történeti maradványai*, vol. IV (1542–1608) (Budapest, 1880) (colecția Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 30), 79 (1598).

De asemenea, dicționarele bănățene de secol XVII evidențiază diferența dintre copilul legitim și cel natural, ultimul fiind rostit cōpil, cu accent pe prima vocală (*copil = puer și copil = spurius, nothus*, în DVL; *kopil = spurius*, în LM).¹²²

Termenul orfan(ă) se raportează la o persoană minoră, care nu a ajuns la “vârsta perfectă”. Adulților care nu mai au părinți li se consemnează doar calitatea de fiu/ fiică. Diferențierea se poate sesiza într-un *Regestrum dominorum nobilium aut possessorum comitatus Zöriniensis ibidemque districtus Karansebes*, de la sfârșitul secolului al XVII-lea, unde sunt consemnați atât moștenitori orfani (*Gabrielis quondam Gyurma orphani, Joannis quondam Kenderessi juniors orphani, Petri quondam Lamata orphani etc.*) cât și urmași majori (*Michael quondam Ivull filii, Nicolai quondam Vajda posteritas etc.*).¹²³ Situația precară a orfanilor este expusă în legislația regală, dar și în corespondența privată. *Decretum Maius* al regelui-împărat Sigismund de Luxemburg, din 8 martie 1435, îi cuprinde pe orfani în rândul celor cu vulnerabilități: boală, bătrânețe, văduvie, neputință dată de sărăcie (*egritudine, senio, viduitate, orphanitate, paupertatis impotentia*) și îi scutește (doar pe nobili!) de prezentarea la congregațiile generale ale regatului (art. VII). Ulterior (12 martie 1435), aceleași categorii au fost exceptate de la mobilizarea armată (art. II).¹²⁴ Un veac mai târziu (8 iunie 1536), o scrisoare de ajutor expune destinul tânărului Petru de Macedonia care de mic (*in puerili parva etate*) trăise *in maxima orphanitate*, ulterior fiind lovit de boală și greutăți.¹²⁵

Ameliorarea acestei situații s-a realizat prin instituirea unor tutele. Werbőczy definește tutela “ca o putere justificată și acordată pentru a avea grijă de cei care, fiind sub vârstă, nu se pot proteja; totuși, în adevăratul sens al cuvântului, înseamnă întotdeauna protecție” (*defensionem semper designat*). Același jurist enumeră cele trei tipuri de tutele care existau atunci: statutară, testamentară și numită (pars I, titulus CXII, §2).¹²⁶ Documentele bănățene oglindesc instituirea concretă a tuturor acestor forme de tutelă.

Primul tip de tutelă, numită legitimă sau statutară, se exercită de către părintele supraviețuitor (de tată mereu, iar de mamă până se recăsătorește) ori de rudele apropiate minorului (pars I, titulus CXIII, §1–5). O ilustrare a acestui gen de tutelă datează din 27 februarie 1547, când alesul Ioan Palatici

¹²² DVL, 95, nr. 2043, 2046; LM, 247, nr. 2200. Diferență semnalată și de Scurtu, *Termenii de înrudire*, 71.

¹²³ Costin Feneșan, “Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea”, *Tibiscum* VII (1988): 223, nr. XXIV.

¹²⁴ Ferenc Döry, György Bónis, Vera Bácskai, *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns*, vol. I (1301–1457) (Budapest, 1976), 266 și 279–280.

¹²⁵ Magina, *Acta et Documenta*, 164–165, nr. 92.

¹²⁶ CJH, 196.

reprezenta în calitate de tutore interesele patrimoniale ale fiului său George, orfan de mamă.¹²⁷ Un caz interesant este înregistrat la 15 noiembrie 1548, când doi băieți orfani de mamă și disputați în instanță de tatăl și bunica maternă, au posibilitatea de a-și exprima în fața juriului opțiunea pentru cine îi va crește. Acest amănunt, coroborat cu alte date genealogice, indică pentru copii vârste de 10–12 ani.¹²⁸ Un secol mai târziu (1642), frații Tobias și Elisabeta Fiat, rămași fără ambii părinți, au primit ca tutori pe verii lor primari după tată, anume pe Gabriel și Ludovic Fiat. Ei urmau să se îngrijească de bunurile celor doi minori până când Tobias ar fi atins vârsta adultă (*legitima et adulta pueri quidem aetate*), iar Elisabeta s-ar fi măritat (*puellae viro emaritationis tempore*).¹²⁹

A doua formă de tutelă s-a numit testamentară; ea se instituie prin diata tatălui care “își pune fiii și fiicele sub tutela și protecția rudelor de sânge sau prin alianță ori adesea a prietenilor săi”. Totodată, protecția se aplica “nu numai asupra fiilor și fiicelor în viață, ci și asupra celor născuți postum” (pars I, titulus CXIV, §1). La acest tip de tutelă a apelat nefericitul Ștefan Josika, în ziua osândirii la moarte (1 septembrie 1598), când și-a încredințat prin testament nevasta și copiii “milostivului principe” Sigismund Báthori și altor patru persoane, printre care fratele său, Francisc. Josika l-a rugat pe principe (care îi hotărâse dizgrația!) “să-și aducă aminte de slujba mea credincioasă și de moartea mea”, iar averea confiscată “să o dea sârmanilor mei orfani și să le fie ocrotitor milostiv”. Un sentiment de amărăciune transpare și din testamentul lui Gabriel Măcicaș (18 decembrie 1679) care lăsa în urma lui copii orfani: un număr neprecizat de fete, un băiat mare (*filius meus adolescentulus*) dar și un copil nenăscut (*embrio*).¹³⁰

Al treilea fel de tutelă se numește atribuită (*dativa*), când tutorele este desemnat de suveran. “Acest lucru se întâmplă atunci când tutela legală, precum și cea testamentară lipsesc, adică, în cazul în care tatăl moare fără a lăsa frați, rude sau testament” (pars I, titulus CV, §1). La 26 ianuarie 1602, principele Sigismund Báthori a numit o tutelă asupra urmașilor răposatului nobil Nicolae Moise din Caransebeș, deoarece “acești orfani – Mihai, Elena și Hedviga – aflați la o vârstă tânără (*in tenera aetate constitutos*) nu pot veghea așa cum se cuvine

¹²⁷ Ibid., 196; Magina, *Acta et Documenta*, 198–199, nr. 119.

¹²⁸ Vârsta a fost dedusă ținând cont de faptul că la 6 noiembrie 1535 mama copiilor nu era măritată, iar la 15 noiembrie 1548 era deja decedată. Pesty, *Szörényi*, III, 200, 257–259, nr. 162 și 194.

¹²⁹ Livia Magina, “Amprente feminine într-un oraș de frontieră: femeile în societatea urbană din Caransebeș în epoca modernă timpurie,” în Balog *et alii*, *Multiculturalism*, 157, cu trimitere la colecția de manuscrise a lui Pesty.

¹³⁰ CJH, 198; Veress, *Documente*, V (1596–1599) (1932), 186, nr. 114 (1598); Pesty, *Krassó*, IV, 356–357, nr. 576 (1679).

și cum ar trebui și nu se pot îngriji de bunurile lor, ca nu cumva aceste bunuri ale lor să le fie înstrăinate sau pustiite într-un chip oarecare datorită vârstei lor fragede” (*ne bona autem eorundem propter teneram huiusmodi ipsorum aetatem ab ipsis quomodocunque abalienatur vei desolentur*). Pe acest temei, principele l-a desemnat pe Nicolae Szeki din Zekfalva ca protector “cu acea condiție însă, ca el, în calitate de tutore, să țină și să stăpânească toate bunurile și drepturile, precum și părțile de moșie și lucrurile zișilor orfani până când aceștia vor ajunge la vârsta legitimă și adultă (*ad illud tempus quousque idem ad legitimam et adultam pervenerint aetatem*), și să facă tot ce îi va sta în putință, după drept și obicei, de a păstra orice lucru al zișilor orfani de-a lungul vremii, iar după ce aceștia vor ajunge la vârsta legiuită și adultă, să fie dator să le restituie fără de gâlceavă judecătorească și proces, anume la simpla cerere a acelor orfani; de asemenea să fie dator să le dea și să le facă dreaptă și adevărată socoteală cu privire la toate veniturile care au rezultat în fiecare an din aceste bunuri”. La scurt timp (22 mai 1602), se constată o restrângere a numărului beneficiarilor și a patrimoniului tutelei, prin moartea fără urmași a lui Mihai și trecerea posesiei sale Iersig (comitatul Timiș) în patrimoniul fiscului princiar.¹³¹

Prin modul în care a fost legiferată, tutela aducea avantaje, dar totodată provoca discriminări, mai ales în cazul fetelor. Tripartitul a prevăzut că orfanii “pot fi eliberați de orice proces sau caz introdus împotriva lor în timpul vârstei lor de tutelă (*durante pupillari aetate*), pur și simplu prin producerea și prezentarea unei scrisori de vârstă” (pars I, titulus CXXIX, §1). Din exemplele cunoscute, acțiunile judiciare au fost deschise în numele minorilor de tații vitregi (26 mai 1601: *Sigismundo Sarmasagi in personis puerorum Sigismundi et Gabrielis, filiorum quondam Stephani Josica cancelarii*) sau de unchi (10 decembrie 1569: *Joannis Fiath de Karansebes tutoris legitimi Annae puellae filiae quondam Balthasaris Fiatth*).¹³² Pe de altă parte, același cod de legi a stipulat că “fetele sunt adesea induse în eroare prin lipsa de spirit (*animi levitate seducuntur*) ... motiv pentru care nu pot fi tutorele fraților lor mai mici ... chiar dacă au atins vârsta legală și deplină” (*legitimam & perfectam attigissent aetatem*) (pars I, titulus XCI, §1). Situația lor inferioară se reflectă și în remarca: “se știe că fecioarele și fetele sunt întotdeauna sub tutela și puterea cuiva, până când sunt căsătorite cu un bărbat; căci, altfel, neavând un tutore, ele ar putea, din cauza dispoziției lor nestatornice, să fie ușor amăgite și îndepărtate de la ceva” (pars I, titulus CXII, §1).¹³³

¹³¹ CJH, 198, 200; Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 214–215, 232–233, nr. 74 și 84.

¹³² CJH, 212; Veress, *Documente*, VI (1600–1601) (1933), 371, nr. 353 (1601); Pesty, *Krassó*, IV, 284, nr. 532 (ipostaza de părinte vitreg (*vitricus*), 14 aprilie 1627); Pesty, *Szörényi*, III, 378, nr. 258 (1569).

¹³³ CJH, 172, 196.

Protecția acordată se concretizează și în alte modalități. La 20 august 1420, comitele timișean Pippo Spano scria o scurtă misivă nobilului Ștefan de Remetea, cerându-i să nu-i deranjeze pe orfanii lui Benedict Himfi, luați acum sub protecția sa. Tot astfel, pe 5 aprilie 1559, regina Isabella Szápolya își arată compasiunea față de văduva și orfanii nobilului Petru Măcicaș, rămași fără ajutor și săraci, poruncind amânarea tuturor proceselor în care erau sau ar fi fost antrenați, timp de un an. Privind în partea otomană, se remarcă încrederea și protecția oferită lui Ali din Timișoara, rămas orfan de tată, de către Kodja Djafer Pașa, comandantul garnizoanei timișorene, care l-a însărcinat cu păstrarea sigiliului său.¹³⁴

*

Un alt criteriu de diferențiere este situația socio-juridică pe care copiii o moștenesc de la părinții lor. Cei nobili lasă urmașilor bogăția materială, condiția de oameni liberi și onoarea rangului, iar supușii iobagi transmit copiilor dependența personală, starea de servitute și bruma de avere. La donări de moșii, înnobilări și scutiri de sarcini, actele trebuie să-i menționeze și pe urmașii beneficiarului, explicit sau generic, pentru ca ei să-și păstreze avantajele juridice, materiale și onorifice. Șirul exemplelor poate începe la 28 mai 1387, când regele Sigismund de Luxemburg a întărit *annotato Bogdan Olacho de Mothnok* (Mâtnic), *et per eum Stephano, Dyonisio, Ladislao, Nicolao et Juniori Ladislao filiis eiusdem Bogdan fidelibus nostris* stăpânirea moșiei Mărul, până atunci *sub ipsius keneziatu seu officiolatu hactenus habitam*. Pe 29 februarie 1448, guvernatorul Iancu de Hunedoara a conferit blazon nobiliar *magistro Petro de Berekwow* (Beregsău) *suisque heredibus et posteritatibus nec non fratribus universis*.¹³⁵ În lipsa actelor justificative decăderea socială era dificil de evitat. Se puteau pierde mai întâi pământurile, apoi și calitatea de nobil. O asemenea temere era mărturisită de Nicolae, fiul lui Dionisie de Măcicaș și evidențiată într-un act regal din 6 august 1440: “din cauza amintitelor lor acte pierdute s-ar putea întâmpla în cursul timpului înstrăinarea numitelor posesii de la el și frații săi ...”. După puțini ani (4 iulie 1447), Nicolae și Petru de Bizere au dăruit trei posesiuni unei rude mai îndepărtate, nedorind ca aceasta să-și piardă rangul nobiliar (*nolentes ipsum Ladislaum filium Lado penitus ignobilitari*), prejudiciu care i-ar fi afectat și pe copiii săi.¹³⁶

¹³⁴ Pesty, *Oklevelek Temesvármegye*, 563–564, nr. 364 (1420); Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 55–56, nr. 4 (1559); Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 255 (c. 1690).

¹³⁵ Pesty, *Szörényi*, III, 9, nr. 15 (1387); László Fejérpataky, “Berekszóí Péter czímeres levele 1448 évből (színes czímerképpel),” *Turul* (1890): 41–43 (1448).

¹³⁶ Pesty, *Krassó*, III, 374, nr. 286 (1440); Pesty, *Szörényi*, III, 51–52, nr. 61 (1447).

Fondul documentar bănățean surprinde fidel structura socială a provinciei și transmiterea ereditară a confesiunii și/ sau a condiției sociale. La 20 iulie 1366 se amintea “preoții slavi sau schismatici împreună cu copiii, soțiile și bunurile lor”, iar din 11 iunie 1392 și 1 decembrie 1437 provin însemnări despre fii de cnezi și voievozi: *Bogdanus kenesius de Muthnuk ac Stephanus filius eiusdem; egregiis Nicolao et Johanni, filiis quondam Nicolai, filii waywode de Kysgyarmath*.¹³⁷ Dintre orășeni pot fi remarcați *prudens vir Georgius Marazy filius Blasi de eadem Maraz civis civitatis Themeswar* (5 iulie 1474) și *honesto domina Helena, relicta quondam Petri Kys, nostri concivis, cum Ladislao, Nicolao, et Petro filiis et aliis filiabus ipsius* din Caransebeș (17 noiembrie 1528). Ultima familie re apare în acte după nouă ani (13 martie 1537): *honesto domina Ilona relicta quondam Petri Kys, ac filius eiusdem Ladislaus Kys, unacum uxore sua Martha*, fapt care dovedește că mama și-a păstrat statutul de văduvă, pe când fiul cel mare a devenit major, s-a însurat și, probabil, a rămas singurul băiat în viață.¹³⁸ Cât despre iobagi, nu sunt cunoscute documente în care copiii să fie menționați explicit în această postură. Adam Mureșan și George Ruci din Barzaws sunt cei mai tineri iobagi, consemnați ca atare pe când aveau 20 de ani (1588). Restul surselor surprind doar indirect această condiție ingrată: copii iobagului Mica din Iersig (22 aprilie 1406) și iobagul nobilului George Găman, fugit de la stăpânul său în anii tinereții (*in iuvenile etate sua*), care trăia netulburat “împreună cu soția și copiii săi” în târgul Căvăran (14 august 1582).¹³⁹

*

Aspecte patrimoniale sunt foarte relevante pentru studiul copilăriei, deoarece starea materială condiționează puternic creșterea și confortul tinerelor generații. Documentele păstrate evidențiază grija părinților pentru înzestrarea materială a copiilor, dar și tentativele rudelor lacome de a-i deposeda pe cei vulnerabili (fete, orfani etc.). Din fondul vast de acte referitoare la dinamica raporturilor de proprietate, vor fi prezentate doar câteva exemple în care copiii ocupă un loc central.

Atenția părintească și spiritul de prevedere se observă cel mai devreme în cuprinsul scrisorii capitlului arădean din 1372, prin care magistrul Ladislau de Omor (Rovinița Mare, jud. Timiș) și-a lăsat prin testament prea scumpelor sale

¹³⁷ *Documenta Romaniae Historica. C: Transilvania*, vol. XIII (1366–1370), Ioan Dani, Konrad Gündisch, Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, Adrian Rusu, Susana Andea, eds. (București, 1994), 226, nr. 121 (1366); Pesty, *Krassó*, III, 218, nr. 136 (1392); Pesty, *Diplome*, II, 82, nr. 56 (1437).

¹³⁸ Pesty, *Szörényi*, III, 85, 180, 202, nr. 86, 151, 164.

¹³⁹ Pesty, *Krassó*, III, 258, nr. 171 (1406); Feneșan, *Diplomatarium*, II, 120–124, 160, nr. 34, 35 (1582) și 51 (1588). Așezarea dispărută Barzaws a fost localizată lângă Jdioara.

fiice (*filiilibus karissimis*), Caterina și Ana, moșiile pe care le avea în comitatul Caraș. Înțelepciunea acestui demers s-a confirmat peste mulți ani, când una dintre fiice, anume Caterina, a respins cu succes, în fața Curiei regale, tentațiile de a fi deposedată.¹⁴⁰ O altă metodă utilizată pentru a asigura dreptul fetelor la moștenirea bunurilor imobiliare, a fost preschimbarea lor juridică în băieți. Această prefacere era decisă de suveran, iar actele o evocă fie sub forma hotărârii efective a regelui: *in verum heredem et successorem masculinum duximus instituendam, proficiendo et creando* (11 februarie 1525), fie doar ca fapt împlinit, cu ocazia introducerii în posesie a beneficiarelor *mediantibus aliis literis nostris prefeccionalibus* (1426) sau a opozițiilor formulate de rudele masculine față de asemenea stratageme juridice (1531, 1597).¹⁴¹

Un exemplu mai amplu, care ilustrează greutatea și pericolele prin care trec orfanele, este oferit de trei scrisori de la începutul secolului XVII. Prima din ele datează din 6 iunie 1602 și este o *assecuratio* prin care principele Sigismund Báthori îi garantează slujitorului său lugojean, Martin Radici, că îi va dona moșiile Drinova și Stoicești din districtul Făget, rămase de pe urma nobilului Ioan Vlad care murise fără urmași masculini. Promisiunea princiară nu s-a materializat, în primul rând datorită faptului că, la scurt timp, Sigismund a părăsit definitiv conducerea Transilvaniei. Insistența lui Radici de a deveni proprietarul amintitelor moșii se întrevide într-un act din 17 martie 1607, prin care Sofia, fiica răposatului Ioan Vlad, a zălogit tatălui ei vitreg o treime din cele două posesii, pentru 400 de florini. Fata recunoaște că “grija a tot ceea ce îmi aparține a fost luată asupra sa de către cinstitul domn Nicolae Palovina din Caransebeș, tatăl meu vitreg, care se îngrijește de haine pentru mine, de mâncare și de băutură, până când Domnul Dumnezeu îmi va scoate norocul în cale”. Motivele perfectării acestei tranzacții sunt expuse în mod limpede: 1) “Martin Raț [Radici] din Lugoj, împreună cu mai mulți ortaci ai săi, ar vrea să fie puși în stăpânirea moșiilor aflate în satele numite Ztoychest și Drinova”; 2) “pentru ca părintele meu vitreg să nu mă părăsească în nevoile mele de acum și să nu mă lase în sărăcie în vremurile strâmtorate de acum, ca nu cumva cineva să-mi ia, călcând legea, și să înstrăineze satele amintite care mi-au rămas de la tatăl meu” și 3) “Domnia Sa să se ostenească și să cheltuiască pentru aceste moșii care sunt în prezent pustii, Domnia Sa să nu se căiască nici pentru osteneală și nici pentru munca depusă”. Ca o măsură de siguranță, la 8 iulie următor, tatăl vitreg al

¹⁴⁰ *Documenta Romaniae Historica. C: Transilvania*, vol. XIV (1371–1375), Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross, eds. (București, 2002), 100–101, nr. 91; Ligia Boldea, “Prezențe feminine în sistemul domonial medieval bănățean (1300–1450),” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Istorie-Arheologie, XXIII (2015): 238.

¹⁴¹ Pesty, *Oklevelek Temesvármegyé*, 594–596, nr. 389 (1426); Pesty, *Szórényi*, III, 175, 184–185 (1531); Feneșan, *Documente medievale*, 98–101, nr. 37 (1597).

fetei a obținut aprobarea zălogului din partea principelui Sigismund Rákóczi. Scrisoarea de zălogire din martie 1607 lasă să se întrevadă și alte realități. Cu cinci ani mai înainte, Sofia Vlad era încă o copilă, pe care soarta o adusese în situația ingrată de orfană sărmană, stare pe care semenii o puteau agrava sau ameliora. Dacă Martin Radici/ Raț ar fi obținut satele promise de principe, Sofia ar fi sărăcit și mai mult. Șansa ei a fost ca mama să se recăsătorească cu un om cumsecade care i-a purtat de grijă. Ajunsă la vârsta legiuită, Sofia Vlad era în măsură să încheie tranzacții “fiind pe deplin întregă la minte, fără să fi fost silită de cineva, din libera și buna mea voință”, întărind actele cu propriul sigiliu. Foarte probabil, în momentul redactării actului, Sofia era încă adolescentă, în așteptarea unei căsătorii convenabile, care să-i mențină rangul nobiliar și să o pună la adăpost de grijile materiale, speranță de altfel mărturisită în text: *mindaddig meddig az Ur Isten ennekem szerencset parancsoll.*¹⁴² Așteptările fetei nu au fost zadarnice: deja la 4 mai 1609, Sofia Vlad apare măritată cu Ioan Pribek din Lugoj, iar ulterior a devenit mama a trei copii (Ioan, Elisabeta și Caterina). De asemenea, la 22 iunie 1625, soțul ei primea reconfirmarea nobilității însoțită de un blazon, Sofia cu copiii erau și ei recunoscuți ca nobili, în timp ce casa lor din Lugoj a fost scutită de toate contribuțiile, dările și taxele.¹⁴³

Într-o situație delicată se află inclusiv copiii celor declarați trădători, cei luați în captivitate și orfanii de război, de care profită rudele ori străinii pentru a-i deposeda. Un prim exemplu datează din anii 1430–1431, când Lado de Bizere și-a pierdut cele 14 posesii pe motivul declarat că împreună cu fiii săi, s-a retras “la răposatul Dan, voievodul Țării Românești ... luptând ca un necredincios împotriva maiestății noastre [Sigismund de Luxemburg] până la sfârșitul vieții sale”. Mai plauzibil apare refuzul lui Lado de a se supune autorității lui Nicolae de Radwitz, comandantul cavalerilor teutoni stabiliți de rege în Banatul Severinului. De această situație a profitat Nicolae de Bizere, care a reușit să obțină de la suveran moșiile lui Lado, vărul său îndepărtat (29 noiembrie – 6 decembrie 1433). Dar Nicolae de Bizere nu s-a bucurat în pace de aceste posesii, căci Ladislau, fiul lui Lado, a făcut numeroase demersuri pentru a-și recupera bunurile părintești. Credința sa, confirmată sub jurământ de adunarea nobililor din Caransebeș (12 martie 1439), l-a ajutat să-și recapete definitiv (9 iulie 1439) moșiile confiscate în 1430.¹⁴⁴ Un sfert de veac după acest episod, pe 26 decembrie 1458, același Nicolae de Bizere a încheiat o înfrățire de moșie (*fraternalis adoptio*) cu nobilul Iacob de Racovița, cu speranța să-i preia cândva posesiile. Planul său a reușit după câțiva ani, când Iacob a murit, iar fiul acestuia, Ladislau,

¹⁴² Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 242–243, 323–325, 347–349, nr. 90 117 și 132.

¹⁴³ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond *Microfilme Ungaria*, rola 873, c. 237 (după *Liber Regius Gabrielis Báthori*, VI, 197) (1609); Feneșan, *Diplome de înnobilitare*, 93–97, nr. 14 (1625).

¹⁴⁴ Pesty, *Szörényi*, III, 26–29, 33–35, 41–42, nr. 40–41 (1433), 46 și 50 (1439).

a căzut prizonier la turci. Abia prin 1484, Ladislau de Racovița, zis *Pribeagul*, a scăpat din captivitatea otomană, reușind să-și recupereze moștenirea părintească în urma apelului făcut la regele Mathia Corvin și prin sentința tribunalului districtului Caransebeș (1485).¹⁴⁵ În perspectivă, pentru a preîntâmpina asemenea conflicte patrimoniale, legislația principatului transilvan a stabilit ca moșiile orfanilor de război, ajunși captivi sau refugiați, să fie luate de la posesorii profitori și restituite moștenitorilor legali.¹⁴⁶ Grijă pentru averea celor dispăruți reiese și din adeverința comitelui Daniel Kun, emisă la 28 ianuarie 1670, care amintește de un copil născut din dragostea unei femei nobile pentru un iobag, prunc căzut captiv la turci în timpul campaniilor din 1658–1660 și “despre care sunt îndoieli că a murit sau a fost eliberat”. Prin urmare, comitele a declarat că “dacă acel copil amintit se va înfățișa și își va pretinde drepturile, atunci să i se cuvină lui acea moșie pe care am cerut-o, fără să se mai poarte vreun proces îndelungat, cu împlinirea grabnică a dreptății”, atitudine care era consonantă cu dispoziția cuprinsă în Constituțiile Aprobate.¹⁴⁷

*

Exemplele anterioare ilustrează o lume rapace și violentă, în care copiii sunt foarte expuși la abuzuri și nedreptăți. Pe lângă privațiunile materiale, copiii trebuie să îndure amenințările și bătaia celor mari, sancțiunile disciplinare, despărțirea de familie prin alungare sau captivitate. Frica de pedepse era inoculată sub varii forme, de la cele mai mici vârste. Apelul la sursele scrise luminează și această fațetă sumbră a copilăriei medievale. O cronică otomană de secol XVII evidențiază un fenomen larg răspândit, anume că pruncii sugari, prin plânsul lor, îi deranjează pe părinți, mai ales pe tați, iar mamele încearcă prin metode variate să-și potolească copiii. O modalitate era amenințarea odraslelor neascultătoare și plângărețe că vor fi date păgânilor: “acum eu te dau pe tine lui Kara Yanço.”¹⁴⁸ Repetarea acestor mesaje, coroborată cu apariția efectivă și violentă a otomanilor, a generat un sentiment durabil de spaimă care afecta puternic psihicul tinerilor. Bătaia era o altă metodă de sancționare, fiind atestată de timpuriu. În Joia Mare (17 aprilie) din 1337 pe moșia timișană Bodon au intrat turmele vecinilor din Chama, iar proprietarul nobil a vrut să-i bată pe copiii sau păstorii care erau cu acele oi și vite “după cum li se cădea pentru o asemenea ispravă”

¹⁴⁵ Feneșan, *Documente*, 40–42, nr. 6 (1458); Pesty, *Szörényi*, III, 94–97, nr. 94 (1485).

¹⁴⁶ Liviu Marcu, *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei (1653)* (Cluj-Napoca, 1997), 128 (partea III, titlul 27).

¹⁴⁷ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 471–472, nr. 189.

¹⁴⁸ Episod narat în cronică lui Elhadj Ibrahim Naimeddin, la Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 279–280.

(*et cum ipsa pecora et pecudes de ipsis frugibus repellere fecisset et ipsos pueros vel pastores sicut decet pro talibus percutere voluisset*), fapt care a atras reacția violentă a proprietarilor de vite, decizi să-l ucidă pe reclamant.¹⁴⁹ După patru decenii, în 1377, bucuria magistrului Nicolae din Șoșdea (comitatul Timiș) de a fi revenit cu bine din pelerinajul făcut la Sfântul Mormânt (*ad sepulchrum domini*), a fost umbrită de fapta magistrului Benedict Himfi care, în absența lui, îi alungase copiii (băieții Grigore și Ladislau și fetița Ana) de pe posesia familială. Această răutate l-a determinat pe hagiul să meargă cu reclamația până în fața regelui Ludovic I.¹⁵⁰ Scene dramatice s-au petrecut și în primăvara lui 1406, când sunt semnalate atacarea casei unui iobag din Iersig și tentativa de a-i omorî copiii (*natosque eiusdem Myka similiter manibus armatis in predictam domum inclusisset et interfici voluisset*).¹⁵¹ Alte mărturii confirmă că tinerii aveau de suferit inclusiv de pe urma atitudinii sau convingerilor părinților. La 20 iulie 1366, regele Ludovic I de Anjou a poruncit autorităților din comitatele Keve și Caraș “să ridice cu puterea pe acei preoți slavi sau schismatici împreună cu copiii, soțiile și bunurile lor, și să-i țină pentru noi”, iar pe 16 ianuarie 1400 autoritățile comitatelor Arad și Timiș au hotărât să-i pedepsească exemplar pe răufăcătorii români și slavi, măsura afectând familiile și gospodăriile acestora: *dictos malefactores Sclavos et Olachos captivandi, interficiendi, ipsorumque uxores, filios, filias, bonaque universa deportandi et ipsorum habitacula seu domos igne comburrendi*.¹⁵²

Purtarea ireverențioasă sau violentă a tinerilor mai mari față de părinții sau profesorii lor a fost sancționată inclusiv prin regulamentele universitare și articolele de lege. Registrul facultății vieneze de Arte Liberales consemnează că la 22 februarie 1445, Matheus de Temswar s-a înscris la examenul de bacalaureat, dar a fost suspendat pentru indisciplină. Pedepsa i-a fost o lecție bună, dovadă că în timp el a reușit să treacă *examen determinantium* (20 iunie 1445), apoi proba (*inceptio*) pentru a deveni *magister artium* (12 martie 1447) – grad academic pe care îl deține și în 1450.¹⁵³ Două secole mai târziu, *Constituțiile Aprobate* ale Transilvaniei au prevederi speciale despre “imoralitatea fiilor” (partea III, titlul 48): tinerii care nu-și cinstesc părinții, ci îi amărăsc, să fie pedepsiți “după cum merită, potrivit cu felul vinei lor” de instanțele comitatense sau orășenești.

¹⁴⁹ Pesty, *Oklevelek Temesvármegyé*, 44–45, nr. 31. Cele două așezări sunt dispărute.

¹⁵⁰ Ibid., 135–136, nr. 85.

¹⁵¹ Pesty, *Krassó*, III, 258, nr. 171.

¹⁵² *Documenta Romaniae Historica. C: Transilvania*, XIII, 226, nr. 121 (1366); Adrian Magina, “Răufăcătorii sau ... schismatici? Statutul ortodocșilor bănățeni în jurul anului 1400,” în Dumitru Țeicu, Ionel Căndea, eds., *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin)*. Studii în onoarea profesorului Victor Spinei (Brăila, 2008), 293 (1400).

¹⁵³ AFA, II, nr. 8797, 8864, 9183; III/1, nr. 10217.

Injuriile erau răscumpărate cu pocăință, bătăile aplicate părinților erau pedepsite prin tăierea unei mâini, iar rănirea sau omorul trebuiau reclamate la dietă, fiind judecate de instanța supremă.¹⁵⁴

În strânsă legătură cu pedeapsa se află iertarea, dar aceasta este foarte rar luminată documentar. O mărturie prețioasă, din 28 septembrie 1404, arată că papa Bonifaciu IX l-a absolvit pe clericul Eligius din episcopia Cenadului de păcatul uciderii din culpă. Actul pontifical descrie cum băiatul de 18 ani, fiind orbit de lumina soarelui la o tragere cu arcul, și-a greșit ținta ucigând accidental un tânăr. Clericul a scăpat ușor, deși vârsta ar fi permis condamnarea sa pentru crimă. Mai mult, prin obținerea dispensei papale, Eligius a putut promova la treapta preoției.¹⁵⁵

Despărțirea de familie este considerată până astăzi una dintre cele mai grele traume suportate de copii. Ruperea brutală a copiilor de părinți se putea face încă de la naștere, prin abandon sau pruncucidere, dar aceste situații nu sunt documentate pentru Banatul medieval. Pierderea unui părinte, de regulă tatăl, este indicată în mod indirect de numeroasele campanii militare, când cei căzuți în lupte lăsau în urma lor mulți copii orfani. La plecarea în expediții, bărbații își iau rămas bun de la familiile lor, conștienți de probabilitatea de a nu se mai întoarce. Solakzade Mehmed Hemdemi (m. 1657/58) punctează sugestiv în Cronica sa (*Tarih*): “beii dușmani l-au trimis pe sus-numitul orgolios [Ștefan Losonczi] la apărarea Timișoarei. Când să pornească, îmbrățișându-și familia și copiii și luându-și adio unii de la alții, au prezis că nu se vor mai revedea!” (1552).¹⁵⁶ Durerea despărțirii o resimt și persoanele ieșite din adolescență, care își văd destrămată prematur noua familie. Este cazul nefericitei Negrușa care, la 20 de ani, era deja văduvă după Ioan Ștefan din Berzews (1588).¹⁵⁷

Sechestrarea și captivitatea sunt episoade la fel de tragice în viața unui copil. Reținerea forțată a micușilor se produce în contextul discordiei existente în cadrul familiilor, iar acest aspect iese la iveală cu ocazia proceselor care ajung până în instanța regală. Recuperarea copiilor se realizează cu greutate, folosindu-se ca arme amenințarea cu represalii sau mustrea împlicinaților. De exemplu, la 3 iunie 1482, judele orașului Lipova i-a solicitat văduvei lui Ioan Variasy să o elibereze pe fiica concetățeanului său Ladislau Radich, altminteri iobagii nobilei doamne urmând să aibă de suferit. Peste ani, regele Vladislav II a aflat cu neplăcere de la *nobilis puella Sara*, despre sechestrarea lui Mihai de Cerna, fratele ei mai mic (*puer in tenera aetate*) de către nobilului Ladislau

¹⁵⁴ Marcu, *Constituțiile Aprobate*, 151–152.

¹⁵⁵ *Monumenta Vaticana*, I/ 4, 464, nr. DXXVII.

¹⁵⁶ Mihai Guboglu, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, II (sec. XVII – începutul sec. XVIII) (București, 1974), 153.

¹⁵⁷ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 160, 166, nr. 51.

Fiat de Armeniș. Suveranul i-a adresat reproșuri vinovatului, acuzându-l nu doar de reținerea cu forța a minorului, ci și pentru procesele pornite la Curtea regală pentru bunurile bieților orfani: “în vremurile trecute, împotriva voinței amintitei copile, l-ai luat pe copilul Mihai, fiu al amintit răposatului Mihai de Cerna, fratele pomenitei copile, aflat încă la o vârstă fragedă, din castelul aflat și stăpânit în târgul Recaș din comitatul Timiș, care aparține zisei copile și zisului copil, și îl menții și reții în chip neîngăduit în propria ta casă...” (26 august 1504). La fel de reprobabilă apare fapta nobilului Nicolae de Thelegd (Tileagd, jud. Bihor) care, la începutul anului 1516, a atacat proprietatea mamei sale din comitatul Cenad, a agresat-o verbal și a deposedat-o de bunuri estimate la 200 florini, apoi și-a răpit propria soră (*puella Ursula, soror eiusdem Nicolai*) pe care a sechestrat-o în casa unuia dintre prietenii săi din același comitat.¹⁵⁸

Luarea în captivitate a copiilor de către cötropitori este atestată de timpuriu. Povestind despre invazia mongolilor petrecută în primăvara anului 1241, călugărul Rogerius descrie devastările produse în zona Arad – Cenad – Igrîș și subliniază că “tătarii i-au ucis pe toți fără milă, păstrând în viață câte două fete și ducându-le pentru plăcerile lor.”¹⁵⁹ În secolele următoare, expedițiile otomane pe teritoriul bănățean s-au soldat nu numai cu distrugerii materiale ci și cu luarea în captivitate a copiilor și femeilor, aspecte sintetizate într-o solicitare a nobililor de Măciș de a li se emite noi acte de proprietate: *combustis, et concrematis domibus, et possessionibus suis et ipsorum et aliorum fratrum suorum, rebusque et cunctis bonis ablatis et asportatis, uxores ac proles et liberos eorum captivos in servitutem perpetuam miserabiliter abducentibus* (6 august 1440).¹⁶⁰ Alte scrisori ilustrează cazuri concrete de răpiri, precum și demersurile făcute pentru eliberarea captivilor. La 9 iulie 1478 se amintea atât capturarea fetei lui Zaharia Măciș (*per sevissimos Turcas capta et abducta fuerat*), cât și eforturile mamei sale de a o răscumpăra de la otomani, mobilizare concretizată în zălogirea unor părți de moșie pentru 20 florini. În același mod a procedat și mama lui Ladislau Racoviță căzut prizonier *in etate iuvenili*. Ea a reușit să-și scape băiatul din prinsoare, dar numai după un număr apreciabil de ani (10 mai 1485).¹⁶¹ În sfârșit, trebuie precizat că au existat și situații în care creștinii sunt cei care iau prizonieri. Un exemplu provine din anii 1688–1697, când în preajma satului

¹⁵⁸ Adrian Magina, “Documentele autorităților urbane din Lipova (1455–1548),” *Banatica* 23 (2013): 606–607, nr. III (1482); Magina, *Acta et Documenta*, 44, 82–83, nr. 14 (1504) și 38 (1516).

¹⁵⁹ Rogerius, *Carmen Miserabile/ Cântecul de jale*, ed. George Popa-Lisseanu (București, 1935) (colecția Izvoarele istoriei românilor, 5), 91–92, cap. XXXVII.

¹⁶⁰ Pesty, *Krassó*, III, 374, nr. 286.

¹⁶¹ Pesty, *Krassó*, III, 443, nr. 334 (1478); Pesty, *Szörényi*, III, 95, nr. 94 (1485); Lugossy József, “Két magyar kőiratú pecsét 1500. évből,” *Magyar történelmi tár* I (1855): 178 (1504: informații suplimentare despre acest episod).

Variaș, o femeie musulmană și copilul ei sugăr au fost capturați de creștini, după ce scăpaseră miraculos din încleștarea haiducilor sârbi cu trupele otomane.¹⁶²

*

La finalul acestei prezentări se cuvine a fi evidențiate câteva aspecte referitoare la memoria copilăriei. Este recunoscut faptul că, în plan subiectiv, memoria este trăită ca amintire, ca împrăștiere a informațiilor. Pentru adulți, reactualizarea trăirilor din copilărie se dovedește a fi mai complexă și dificilă, pentru că implică mai ales reprezentarea și gândirea. Reproducerea contextelor din trecut poartă întotdeauna amprenta subiectului, a stilului său cognitiv, a experienței sale, a complexității procedurilor mentale folosite etc. Imaginea copilăriei se reconstituie mereu prin memoria adultă. Documentele medievale ilustrează faptul că martorii audiați în diverse chestiuni își construiesc declarațiile prin apelul la memorie, inclusiv la amintirile copilăriei. La 24 ianuarie 1450, martorii audiați pentru a clarifica adevărul într-un conflict de proprietate, precizează că știau din tinerețe (*quod ipsi a iuventute ipsorum*) cui aparținea un heleşteu. Mai târziu, pe 10 octombrie 1539, diverși martori au dat credibilitate depozițiilor făcute invocând realități petrecute în copilăria lor: *nobilis Nicolaus Rwskey scire a pueritia ... Radwl Yowanfya de Myhald scire ut a pueritia ... relicta condam Ioannis Therewk de Zwpan scire veraciter ... ipsa tunc puella existens ...*¹⁶³ Acuratețea și durabilitatea memoriei sunt chestiuni personale, determinate de factori multipli: sănătate fizică și mentală, îmbătrânire etc. În această privință, dovezile istorice sunt foarte rare, dar au avantajul de a fi concludente. Rămâne elocvent exemplul deja evocat al bătrânului centenar din Carașova (1639) care declarase că în toată viața sa nu primise decât sacramentul botezului. În mod firesc, el și-a format această certitudine nu din rememorarea evenimentului (trăit efectiv, dar a cărui amintire s-a pierdut în inconștient), ci pe baza celor aflate mai târziu de la apropiatii săi.

Cercetarea de față s-a dorit a fi doar o deschidere spre problemele mari care privesc o etapă distinctă și definitorie a existenței umane. Sursele arheologice, documentare și lingvistice se arată a fi disparate și inconsistente, dar cu toate acestea, ele au fost în măsură să exemplifice sau măcar să semnaleze peste 60 de

¹⁶² Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 272.

¹⁶³ Pesty, *Diplome*, II, 215, nr. 181 (1450); Adrian Magina, Livia Magina, "O ascultare de martori și realități bănățene într-un document din 1539," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XXII (2014): 271, 274, nr. I (1539).

fațete ale copilăriei din Banatul medieval. Toate elementele prezentate aici întăresc convingerea că deși copiii constituie o categorie socială permanentă, totuși, copilăria nu este un fenomen unic și universal și nu poate fi înțeleasă în afara altor variabile, cum ar fi sexul, clasa socială, etnia sau contextul istoric. La întrebarea dacă a existat copilărie în lumea bănățeană medievală se pot da mai multe răspunsuri, chiar contradictorii. Raritatea mărturiilor și relevanța limitată a multora dintre ele conduc spre un răspuns negativ. În societatea medievală nu se pot găsi drepturile, camerele, hainele, cluburile și orașele copiilor atât de familiare azi. Totodată, prin coroborarea aceluiași surse se poate dovedi că a existat copilărie, i s-a recunoscut caracterul natural și a fost integrată într-un context cultural și social specific. Aspecte precum legislația favorabilă, teatrul școlar, asociațiile de adolescenți din universități (cunoscutele *natio Hungariae almae universitatis Wiennensis* și *Bursa Hungarorum Cracoviensis*) etc. reprezintă tot atâtea temeieri pentru a accepta că în Evul mediu copilăria și adolescența au fost mai mult decât etape biologice. Rămâne și varianta unui răspuns nuanțat, rezultat din cumpănirea asemănărilor și diferențelor (care asigură continuitatea, respectiv discontinuitatea) dintre lumea medievală și cea contemporană. Pe de o parte, copilăria a fost privită mereu ca o fază de dezvoltare și de tranziție spre o altă etapă a vieții, și totodată, a fost și rămâne înțeleasă ca un produs social în care această dezvoltare trebuie să se materializeze. Continuitatea se observă și în privința afecțiunii/ atenției pentru copii, manifestate dintotdeauna, dar în forme specifice fiecărei epoci. Pe de altă parte, între societatea medievală și cea modernă există multe incompatibilități la nivelul atitudinilor, mentalităților și valorilor. Apare limpede că așa cum discriminările dintre fetele și băieții din trecut sunt astăzi de condamnat, tot astfel juristul Werbőczy și lumea în care a trăit nu ar fi acceptat actuala egalitate civică și de gen. Astfel, copilăriei medievale, privită ca un construct cultural și social, trebuie să i se accepte existența, dar în forme puțin asemănătoare celor de azi. Cu siguranță, mărturiile arheologice și documentare, scoase neîncetat la lumină, precum și abordările novatoare din sociologia copilăriei vor clarifica mai bine problemele semnalate aici.

CHILDREN AND TEENAGERS IN THE MEDIEVAL BANAT

Abstract

The present study aims to analyze the essential aspects of childhood in the medieval Banat. Archeological, documentary, and linguistic sources were so used to offer samples or even to point out over 60 aspects of the medieval childhood. Details on births dynamics or life expectancy were found out by our analyses. Essential moments of life were so investigated: birth/ christening, engagement/ marriage, and death/ burying, as well as growth

and carrying practices, feeding, and maladies and pains, or plays, education and work. Children's juridical and social status was analyzed too, especially the vulnerable categories: young girls, bastards, and orphans. Children owning and tentative to dispossess them were also taken into consideration. Traumas the children suffered by violence or Ottoman captivity weren't ignored too. In conclusion, the study shows that childhood existed in the medieval Banat, its natural (biological) status was taken into account, and it was integrated into a particular cultural and social context.